

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

Факультэт інфармацыйна-дакументных камунікацый
Кафедра гісторыка-культурнай спадчыны

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры
_____ Д.В.Герасіме́нак
” _____ 2021 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта
_____ Ю.М.Галкоўская
” _____ 2021 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**АСНОВЫ КАНСЕРВАЦЫІ І РЭСТАЎРАЦЫІ
ПОМНІКАЎ ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ**

па спецыяльнасці 1-23 01 12 Музейная справа і ахова гісторыка-
культурнай спадчыны (па напрамках)

Складальнік:

дацэнт кафедры гісторыка-культурнай спадчыны, кандыдат
гістарычных навук, дацэнт А.А. Трусаў

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні Савета ўніверсітэта 23.02.2021 г.
пратакол №5

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

А.А.Трусаў

**“Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі
помнікаў гісторыі і культуры”
Вучэбна-метадычны комплекс**

Мінск
БДУКМ
2021

УДК
ББК
К

Рэцэнзенты:

А.І.Смолік, доктар культуралогіі, прафесар,
прафесар кафедры культуралогіі БДУКМ;
А.В.Вайцяховіч кандыдат гістарычных навук,
загадчык сектара археалагічных навуковых
фондаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Трусаў, А.А.

К....

Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры:
вучэб.-метадыч. комплекс / А.А.Трусаў; М-ва культуры Рэспублікі
Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск :
БДУКМ, 2021. –с.

Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры
разглядаюцца як дысцыпліна, якая вывучае гісторыю беларускай
рэстаўрацыі, пачынаючы з XIX ст. да нашага часу.

Гэта кансервацыя, рэстаўрацыя і музеефікацыя помнікаў
беларускага дойлідства і шматлікіх артэфактаў, якія знаходзяцца ў
музейным фондзе краіны. ВМК змяшчае лекцыі і тэмы семінарскіх і
практычных заняткаў, матэрыялы для замацавання тэарэтычнага
матэрыялу курса і ўдасканалення ўменняў выкарыстоўваць атрыманыя
веды на практыцы і пытанні да заліку.

Адрасуецца выкладчыкам, студэнтам і магістрантам ВНУ, а
таксама музейным супрацоўнікам і экскурсаводам.

УДК
ББК

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ

6

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

Лекцыйны курс

Раздзел 1. Рэстаўрацыйная практыка ў Еўропе ў XVIII-XX стст. 10

Тэма 1.1. Рэстаўрацыя помнікаў Еўропы эпохі Сярэднявечча і Новага часу. Фарміраванне прынцыпаў сучаснай рэстаўрацыі 10

Тэма 1.2. Рэстаўрацыя і ахова помнікаў гісторыі і культуры ў СССР 14

Тэма 1.3. Сістэма крытэрыяў гісторыка-культурных каштоўнасцей ў СССР і Рэспубліцы Беларусь 18

Раздзел 2. Гісторыя беларускай рэстаўрацыі і ахова помнікаў 23

Тэма 2.1. Вывучэнне, кансервацыя і рэстаўрацыя помнікаў гісторыі і культуры ў БССР і ў Рэспубліцы Беларусь 23

Тэма 2.2. Праблемы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры Мінска 37

Спіс літаратуры 47

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА

Тэматыка семінарскіх заняткаў 51

Семінар 1 51

Семінар 2 54

Тэматыка практычных заняткаў 55

Практычны занятак 1 55

Практычны занятак 2 56

Практычны занятак 3 57

Практычны занятак 4 59

Практычны занятак 5 60

Практычны занятак 6 61

Практычны занятак 7 63

Кантроль ведаў

Пытанні да заліку	67
Тэставыя заданні	68

ДАДАТАК

Ілюстрацыі	72
------------	----

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

УВОДЗІНЫ

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне “Асновы кансервацыі і рэстаўрацыя помнікаў гісторыі і культуры” для студэнтаў спецыяльнасці 1-23 01 12 Музейная справа і ахова гісторыка-культурнай спадчыны (па напрамках) распрацаваны ў адпаведнасці з Кодэксам Рэспублікі Беларусь аб адукацыі ад 13.01.2011 г.; адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-23 01 12 Музейная справа і ахова гісторыка-культурнай спадчыны 2013 г.; тыповым вучэбным планам і графікам адукацыйнага працэсу.

Гісторыя беларускай рэстаўрацыі налічвае некалькі стагоддзяў і за гэты час адносіны да гісторыка-культурнай спадчыны неаднаразова мяняліся. Першыя спробы кансервацыі і захавання помнікаў некаторых унікальных помнікаў гісторыі і культуры сягаюць у канец XIX – пачатак XX ст. Пасля 1921 г., калі Беларусь была падзелена паміж Расіяй і Польшчай, у Заходняй Беларусі плённа працавалі польскія кансерватары, а на тэрыторыі БССР пасля кароткага перыяду беларусізацыі пачалося шматгадовае змаганне з рэлігіяй і масавае знішчэнне ці перабудова архітэктурных аб’ектаў. Зараз у незалежнай Беларусі аднаўляюцца некаторыя шэдэўры архітэктуры і музейныя артэфакты, і праблема кансервацыі і рэстаўрацыі набывае важнае значэнне.

Праграма вучэбнай дысцыпліны «Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры» прызначана для студэнтаў па спецыяльнасці «Музейная справа і ахова гісторыка-культурнай спадчыны» (па напрамках).

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны дапаможа ў іх падрыхтоўцы да ўмоў работы ў сучасным музеі, у тым ліку рэгіянальным, а таксама падчас правядзення тэматычных экскурсій.

Мэтай выкладання вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца вывучэнне студэнтамі сучаснага стану і перспектывы кансервацыі і рэстаўрацыі беларускіх помнікаў гісторыі і культуры.

Адпаведна азначанай мэце пастаўлены наступныя *задачы*, якія павінны быць вырашаны ў працэсе вывучэння вучэбнай дысцыпліны:

- прасачыць на фактычным матэрыяле гісторыю станаўлення і развіцця беларускай рэстаўрацыі;
- вызначыць уплыў сацыяльна-эканамічнага, унутрыпалітычнага і культурнага развіцця на сучасны стан помнікаў беларускага дойлідства.
- засвоіць агульныя тэарэтычныя палажэнні сучасных інфармацыйных і музейных тэхналогій у сферы кансервацыі і рэстаўрацыі і выкарыстання іх у сучаснай музейнай дзейнасці;
- азнаёміць з новымі рэстаўрацыйнымі тэхналогіямі і магчымасцю іх ужывання ў дзейнасці рэспубліканскіх і рэгіянальных музеяў;
- вывучыць вопыт выкарыстання рэстаўрацыйных тэхналогій у розных відах музейнай дзейнасці;
- азнаёміць з вопытам укаранення новых тэхналогій ў замежнай і айчыннай рэстаўрацыйнай прасторы.

Акадэмічныя кампетэнцыі:

- АК-1. Быць здольным спараджаць новыя ідэі (валодаць крэатыўнасцю)

Сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі:

- СЛК-6. Умець працаваць у камандзе.
- СЛК-7 Умець фарміраваць і адстойваць уласнае меркаванне.

Прафесійныя кампетэнцыі:

- ПК-1. Планаваць, арганізоўваць і ўдасканалваць дзейнасць службаў кіравання музейнай справай, аховай гісторычна-культурнай спадчынай, адукацыі і турызму.
- ПК-2. Планаваць, арганізоўваць і весці менеджарскую, маркетынгавую і фінансавую працу.
- ПК-6. Умець фармуліраваць задачы па праектаванні, эксплуатацыі і ўдасканаленню (у сферы інфармацыйнага забеспячэння) стацыянарных музейных экспазіцый, выставак і турыстычных маршрутаў.

– ПК-15 Праводзіць кансультацыі на пытаннях музейнай справы, арганізацыі турызма і аховы гісторыка-культурнай спадчыны.

У выніку засваення курса студэнты павінны *ведаць*:

- асноўныя этапы гісторыі станаўлення рэстаўрацыі і кансервацыі;
- сучасныя тэндэцыі развіцця тэорыі і практыкі кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры;
- асноўныя рэстаўрацыйныя і кансервацыйныя тэхнікі і прыёмы;
- рэстаўрацыйную этыку;
- асноўныя тэрміны і прынцыпы рэстаўрацыйнай і кансервацыйнай дзейнасці;
- асноўныя патрабаванні да рэстаўратара.

Студэнты павінны *ўмець*:

- праводзіць экстраныя кансервацыйныя работы;
- выбіраць дакладныя кансервацыйныя метадыкі;
- арганізоўваць аптимальны рэжым захавання аб'ектаў культурнай спадчыны;

Студэнты павінны *валодаць*:

- асновамі правядзення кансервацыйных і рэстаўрацыйных работ;
- метадалогіяй інвентарызацыі гісторыка-культурнай спадчыны.

Праграма вучэбнай дысцыпліны «Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры» распрацавана з улікам пастаўленых задач, узгоднена з праграмамі іншых вучэбных дысцыплін, якія выкладаюцца студэнтам («Археалогія», «Гісторыя архітэктуры», «Гістарычнае краязнаўства», «Гісторыя матэрыяльнай культуры», «Ахова гісторыка-культурнай спадчыны» і інш.).

У адпаведнасці з вучэбным планам на вывучэнне дысцыпліны «Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры» прадугледжана 68 гадзін, з іх 34 гадзіны – аўдыторныя заняткі. Прыкладнае размеркаванне аўдыторных гадзін па відах заняткаў: лекцыі – 12 гадзін, семінарскіх – 4 гадзіны, практычных – 18 гадзін.

Рекомендована форма контролю – залік.

РЕПОЗИТОРІЙ БГУКИ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

ЛЕКЦЫЙНЫ КУРС

РАЗДЗЕЛ 1. Рэстаўрацыйная практыка ў Еўропе ў XVIII – XX стст.

Тэма 1.1. Рэстаўрацыя помнікаў Еўропы эпохі Сярэднявечча і Новага Часу. Фарміраванне прынцыпаў сучаснай рэстаўрацыі.

План лекцыі

1. Першыя спробы захавання помнікаў гісторыі і культуры ў антычным Свеце і ў V – першай палове XVIII стст.
2. Рэстаўрацыйныя практыкі ў Францыі і Італіі (к. XVIII – перш. палова XIX стст.).
3. Спробы рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры ў эпоху рамантызму ў Англіі, Італіі, Германіі і Расіі.
4. Эпоха стылістычных рэстаўрацый.

Як толькі ў Еўропе з’явілася манументальнае дойлідства, спачатку ў Грэцыі, а потым і ў Рыме, каменныя будынкі, асабліва храмы, падтрымлівалі, ахоўвалі, стараліся аднаўляць пасля пажараў і войнаў. Калі старыя будынкі разбураліся, іх выкарыстоўвалі (будаўнічыя матэрыялы і некаторыя дэталі) пры будаўніцтве новых будынкаў. Так, у новыя збудаванні пераносілі найбольш цікавыя дэталі, асабліва калоны і гарэльфы.

У часы Рымскай імперыі, калі хрысціянства стала новай дзяржаўнай рэлігіяй, старыя культавыя будынкі (базілікі) сталі выкарыстоўваць як храмы хрысціян, захоўваючы іх планіроўку і канструкцыі. У 458 г. н.э. імператар Майорыян выдаў спецыяльны эдыкт з мэтай захавання архітэктурнай спадчыны. У эпоху Сярэднявечча некаторыя кіраўнікі новых краін, якія паўсталі на руінах Заходняй Рымскай імперыі спрабавалі выкарыстоўваць антычную спадчыну ў сваіх інтарэсах.

Так, кіраўнік остгоцкага каралеўства Тэадорых Вялікі (493-526 гг.) актыўна аднаўляў гарадскія ўмацаванні, масты, дарогі і вадаправоды ў Рыме і сталіцы яго каралеўства Равене.

Непадалёк ад Равены быў пабудаваны маўзалеі Тэадорыха, узор дараманскага мастацтва, які захаваўся да нашага часу. Правая сістэма дзяржавы грунтавалася на выдадзеным каля 500 г. “Эдыкце Тэадорыха”, зборнік законаў са 155 артыкулаў. Там гаварылася і аб ахове былой антычнай спадчыны.

У часы Карла Вялікага (768-814 гг.), які ствараў “імперыю франкаў” у 798 г. ў Ахене сталі будаваць мураваны храм, які быў асвечаны ў 805 г. Асноўныя залы храма аздоблены шматлікімі мазаікамі ў антычным стылі. Захаваўся мармуровы магільны склеп з магілай імператара, які шанаваў антычную спадчыну і зрабіў лацінскую мову дзяржаўнай у сваёй краіне.

Вялікую ўвагу на антычную спадчыну звярнулі італьянскія архітэктары і мастакі ў эпоху Рэнэсанса.

Пачынальнік рэнэсансавай архітэктуры Філіпа Брунэлескі ў сваім будаўніцтве вярнуў ва ўжытак антычныя элементы антычнасці, як калоны, пілястры і аркі. Другі італьянскі дойдзі Леан Баціста Альберці ў сваіх палацах увасабляў вобраз антычнай архітэктуры праз рэльефы плоскіх пілястраў і элементаў.

У цэнтральнай і паўночнай Еўропе ў XIV – XV стст. былі дабудаваны шмат якія гатычныя саборы, у тым ліку і славыты сабор Парыжскай Божай маці. Сярод прыхільнікаў Новага мастацтва былі і рымскія папы Павел II і Сікст IV, якія выдалі спецыяльныя булы ў яго падтрымку ў XV ст.

У XVIII ст. з’яўляецца архітэктурная археалогія. Праводзяцца археалагічныя раскопкі антычных гарадоў Пампеяў і Геркуланума. Раскапаныя руіны захоўваюць і паказваюць турыстам. У Расіі упершыню на старажытныя помнікі гісторыі і культуры звяртае ўвагу цар Пётр I, які выдае спецыяльныя ўказы з мэтай іх аховы і вывучэння. У канцы XVII ст. праводзіцца першая рэстаўрацыя абатства Сен Мексен ў Францыі.

Значную роль у развіцці еўрапейскай рэстаўрацыі і ахове помнікаў адыграла Францыя ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. У канцы XVIII ст. пра гэта сведчаць дэкрэты Нацыянальнага Канвента Францыі. У 1793 г. каралеўскі

палац у Луўры становіцца першым публічным музеем. У 1795 г. адкрываецца музей архітэктурных помнікаў Ленуара. Пасля егіпецкага пахода Напалеона еўрапейцы даведаліся пра егіпецкую цывілізацыю і яе архітэктурную. Адзін з егіпецкіх абеліскаў быў прывезены і ўсталяваны ў цэнтры Парыжа.

Пачынаюць аднаўляць антычныя помнікі ў Італіі. Архітэктар Рафаэль Стэрн праводзіць рэстаўрацыю Калізея і ўмацоўвае знешняе кальцо сцен амфітэатра цаглянымі кантрафорсамі. У Рыме ў 1824 г. рэстаўратар Валадзье аднаўляе арку імператара Ціта. У Расіі ў абарону гістарычных помнікаў Масквы і іншых гарадоў выступае М.М. Карамзін. Праводзіцца рэстаўрацыя Маскоўскага Крамля, які пацярпеў ў 1812 г. ад войска Напалеона. У 1830 г. ў Францыі ствараецца першая ў свеце Генеральная інспекцыя гістарычных помнікаў.

Вялікую ролю ў развіцці еўрапейскай рэстаўрацыі адыграла такая мастацкая плынь як рамантызм. Ён склаўся ў канцы XVIII ст. амаль адначасова ў Германіі, Англіі, Францыі і Расіі. У 1795 г. гэты тэрмін з'явіўся ў працах нямецкага філосафа Ф.Шлегеля. У аснове рамантызму знаходзіцца ўяўленне пра супрацьстаянне двух светаў – ідэальнага і рэальнага.

Рамантыкі выказвалі вялікую зацікаўленасць да гісторыі. Але яны не разглядалі яе як прыклад для сучаснасці. У цэнтры іх увагі былі пераломныя гістарычныя эпохі, шырокія народныя рухі і, натуральна, рамантычны герой-лідэр. У першую чаргу іх цікавіла не антычная архітэктурная, а гатычная. Таму і з'явіліся ў еўрапейскай архітэктурнай такія неастылі як псеўдаготыка і неаготыка.

Вялікая заслуга ў развіцці рэстаўрацыі належыць французскаму архітэктару і мастацтвазнаўцу Эжэну Эмануэлю Віале-ле-Дзюку. Ён займаўся рэстаўрацыяй і вывучэннем помнікаў сярэднявечча. Першая рэстаўрацыйная работа – царква Сент Мадэлен у Вэзле, гэта была раманская пабудова з гатычнымі дабаўленнямі. Пры рэстаўрацыі ле Дзюк прыбраў гатычныя элементы, пакінуўшы толькі больш раннія раманскія і ўзнавіў царкву ў раманскім стылі.

Наступнай рэстаўрацыйнай работай стала рэстаўрацыя Сабору Парыжскай Багамацеры. Былі перароблены вокны ў формах XII ст., занова адноўлены скульптуры галоўнага партала. Самастойна Ле Дзюк аднавіў статуі хімер, якія не захаваліся. Узнаўляючы шпіль над трансэптам, упрыгожыў яго выявамі сябе і сваіх памочнікаў.

Пасля гэтага ён займаўся рэстаўрацыяй французскіх замкаў, адрэстаўраваў шмат аб'ектаў. Асабліва вылучаецца аднаўленне ўмацаванняў г. Каркасон і замка П'ерфон.

Ён канчаткова сфармуляваў тэарэтычныя пазіцыі сваёй рэстаўрацыі (стылістычная ці рамантычная рэстаўрацыя). Асноўны прынцып такой рэстаўрацыі : узнаўленне будынкаў у першапачатковым выглядзе, стылістычна адзіным без розных напластаванняў. Усе пашкоджаныя элементы выдаляліся і замяняліся копіямі.

Стылістычная рэстаўрацыя распаўсюдзілася па ўсёй Еўропе, і ў многіх краінах пачалі праводзіцца аднаўленні архітэктурных помнікаў. Аднак не ўсе былі згодны з такім метадам рэстаўрацыі.

Сярод іх быў італьянскі архітэктар Каміло Бойто. Ён лічыў, што трэба паказваць розніцу паміж аўтэнтычнымі і новымі элементамі архітэктурнага помніка, пазначаць новыя дэталі спецыяльнымі знакамі і прапанаваў новыя віды рэстаўрацыі: археалагічныя, жывапісныя і архітэктурныя. Яго ідэі падтрымаў аўстрыйскі рэстаўратар Алоіз Рыгель. Ён прапанаваў захоўваць познія элементы будынкаў, паказваць сляды іх зменаў ў гістарычным працэсе (“паціна” часу і асноўныя этапы іх разбурэння).

У канцы XIX - пачатку XX стст. у Еўропе (асабліва ў Грэцыі) узнікае новая рэстаўрацыйная плынь – археалагічная рэстаўрацыя, калі вакол помніка і на самім помніку абавязкова праводзяцца археалагічныя даследаванні. Адзін з тэарэтыкаў археалагічнай рэстаўрацыі К. Джаваноні прапанаваў падзяляць рэстаўрацыю на 5 этапаў: умацаванне, анастылоз, раскрыццё, дапаўненне, аднаўленне.

Усе новыя прынцыпы былі унесены ў “Афінскую хартыю”, прынятую ў 1931 г.

Падводзячы вынікі, можна адзначыць, што на працягу XIX - пачатку XX стст. склаліся асноўныя прынцыпы рэстаўрацыйных работ, іх тэарэтычнае і практычнае абгрунтаванне.

Ключавыя словы: рэстаўрацыя, рамантызм, стылістычная рэстаўрацыя, археалагічная рэстаўрацыя.

Задачы для самакантролю:

1. Вылучыць асноўныя этапы еўрапейскай рэстаўрацыі;
2. Назваць накірункі рэстаўрацыі ў XIX - пачатку XX стст.;
3. Назваць імёны знакамітых рэстаўратараў XIX ст.

Тэма 1.2. Рэстаўрацыя і ахова помнікаў гісторыі і культуры ў СССР

План лекцыі

1. Савецкая рэстаўрацыя ў 20-я гады XX ст.
2. Дзейнасць Ігара Грабара і Пятра Бараноўскага.
3. Ваяўнічы атэізм і сталінскія рэпрэсіі.
4. Страты СССР у гады Другой Сусветнай вайны.
5. Аднаўленне савецкай рэстаўрацыі ў пасляваенны перыяд
6. Хрушчоўскі валонтарызм і чарговая вайна з рэлігіяй.
7. Савецкая рэстаўрацыя ў 70-80-я гады XX ст.

Пасля прыходу да ўлады большавікі практычна ўжо ў 1917 г. ліквідавалі інстытут прыватнай уласнасці на зямлю і на ўсе будынкi, якія на ёй стаялі. Была праведзена нацыяналізацыя прамысловых і свецкіх будынкаў.

Аднак найбольш пацярпелі вернікі розных канфесій, бо большавікі абвясцілі вайну рэлігіі і праводзілі палітыку ваяўнічага атэізму. Пад пагрозай апыналіся тысячы храмаў і манастыроў.

У перыяд з лістапада 1917 па 1919 царкву пазбавілі права юрыдычнай асобы, а духавенства – палітычных правоў, закрылі некаторыя манастыры і

храмы, зрабілі частковую рэвізію маёмасці царквы. У сваім распараджэнні ад 1 мая 1919 г. Ленін загадваў папоў растрэльваць, а храмы зачыняць, іх памяшканні ператвараць у склады. У наступным загадзе ад 19 сакавіка 1922 г. Ленін загадаў канфіскаваць царкоўныя каштоўнасці. Адбылася канфіскацыя каштоўнасцей галоўнага храма Расійскай імперыі – Хрыста Збаўцы (5 снежня 1931 г. храм быў ўзарваны).

Нягледзячы на гэта, інтэлігенцыя патрабавала ад новай улады аховы помнікаў гісторыі культуры, у тым ліку старажытных будынкаў. 5 кастрычніка 1918 г. Ленін загадаў прывесці першую дзяржаўную рэгістрацыю ўсіх манументальных і рэчавых помнікаў мастацтва і старажытнасці.

10 красавіка 1919 г. новыя ўлады заснавалі Расійскую акадэмію гісторыі матэрыяльнай культуры. Пасля вайны гэтая ўстанова атрымала назву Інстытут археалогіі АН СССР. Пасля грамадзянскай вайны, у перыяд НЭПА сітуацыя ў культурным жыцці краіны палепшылася. Адбылася рэстаўрацыя Крамля, сабора Пакрова на Ірве, сцен і вежаў Кітай-горада ў Маскве.

У 1924 годзе ствараюцца Цэнтральныя дзяржаўныя рэстаўрацыйныя майстэрні з філіяламі ў Ленінградзе і Яраслаўлі. Кіраўніком арганізацыі стаў Ігар Грабар – тэарэтык савецкай рэстаўрацыі. Свае погляды ён сфармуляваў у лекцыях па рэстаўрацыі, якія прачытаў у 1927 годзе ў МДУ. У іх ён не падзяляў рэстаўрацыю архітэктурных і іншых відаў мастацтва на асобныя віды, а спецыфіка работ на розных тыпах аб'ектаў устанаўліваецца на стадыі апісання тэхнічных прыёмаў рэстаўрацыі. Рэстаўрацыя, на яго думку, ўваходзіць у паняцце кансервацыя, пад якім ён разумеў сукупнасць мер, накіраваных на паляпшэнне ўмоў захавання помніка. У рэстаўрацыі ён выдзяляў два асноўных моманта: раскрыццё і ўзнаўленне, прычым першае больш пераважнае пры умове, што не руйнуецца нічога гістарычна каштоўнага. Любая рэстаўрацыя павінна праводзіцца па неабходнасці, а не дзеля самой рэстаўрацыі. І. Грабар лічыў неабходным абазначаць новыя ўключэнні ў помнік, яны павінны адрознівацца ад сапраўдных, але быць з падобных матэрыялаў, каб пазбегнуць эфекту несумяшчэння матэрыялу.

Вялікія работы ў гэтыя гады былі праведзены Пятром Бараноўскім (рэстаўрацыя палат Галіцына ў Ахотным радзе, Казанскі сабор на Чырвонай плошчы, Болдзін манастыр пад Дарагабужам і інш.). Работа П. Бараноўскага, дарэчы нашага зямляка, беларуса, мела шмат рэстаўрацыйных дадаткаў. У некаторых выпадках, як напрыклад з палатамі Галіцына, была поўнаасцю адноўлена фасадная дэкарацыя. Аднаўлялася яна з рэдкай дакладнасцю і дакументаванасцю, дзякуючы метаду разварстоўкі муроўкі па хваставых частках цэглы, застаўшайся ў сценцы. Гэты метада быў прапанаваны П. Бараноўскім упершыню.

У гэты час пачалася рэстаўрацыя помнікаў Сярэдняй Азіі, якой кіраваў Б. Засыпкін. Асаблівую ўвагу ён надае пытанням археалагічна-архітэктурнага даследавання помнікаў. Праграма такога вывучэння даволі вялікая і акрамя фіксацыі гэта тэхнічнае і тэхналагічнае даследаванне, вывучэнне канструкцый, архітэктурных форм, дэкару, выяўленне старажытных частак, раскрыццё і аналіз атрыманых матэрыялаў. Сінтэзам з'яўляецца рэканструкцыя помніка і яго рэстаўрацыя (пад рэканструкцыяй рэстаўратар разумеў частковую ці фрагментальную рэстаўрацыю).

Аднак у пачатку 30-х гадоў XX ст. пачынаюцца масавыя сталінскія рэпрэсіі, усе рэстаўрацыйныя работы былі прыпынены, і пачалося сістэматычнае знішчэнне помнікаў, нават адрэстаўраваных (сабор Хрыста Збаўцы, Сухарава вежа і інш.), зачыняюцца Цэнтральныя дзяржаўныя рэстаўрацыйныя майстэрні. П. Бараноўскага арыштавалі, і ён некалькі гадоў быў у адным са сталінскіх лагераў.

У гады вайны шмат унікальных помнікаў гісторыі і культуры былі разбураны, аднак адносіны да праваслаўнай царквы і вернікаў іншых кафесій змяніліся падчас вайны 1941-1945 гг. На акупаванай тэрыторыі немцы дазволілі дзейнічаць хрысціянскім вернікам, як праваслаўным, так і каталіцкім, аднак масава знішчалі будынкі сінагог. У 1943 годзе Сталін дазволіў абраць патрыярха Сергія, вярнуў яму Загорскі манастыр пад Масквой. Пасля выгнання

немцаў храмы, адчыненыя пры іх, адразу не закрываліся, а дзейнічалі пэўны час, да новай хвалі змагання з рэлігіяй.

Пасновай СНК СССР № 299 ад 16.03.1943 г. была створана “Дзяржаўная Надзвычайная камісія па ўстанаўленню і разгляду злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх саўдзельнікаў і нанясенне імі стратаў грамадзянам, калгасам, грамадскім арганізацыям, дзяржаўным прадпрыемствам і ўстановам СССР”. На месцах ствараліся абласныя камісіі, якія актыўна дзейнічалі і на тэрыторыі БССР.

Рэстаўрацыйныя работы на тэрыторыі СССР пачаліся пасля таго, як 14 кастрычніка 1948 г. Савет Міністраў прыняў пастанову, ў якой гаварылася пра неабходнасць аховы, вывучэння і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры. У саюзных рэспубліках ствараліся рэстаўрацыйныя арганізацыі, прычым першую такую арганізацыю стварала Літва. Менавіта ў Літве рэстаўрацыйныя работы дасягнулі вялікіх поспехаў. Быў адноўлены Тракайскі замак, гістарычны цэнтр Вільнюса, помнікі Каўнаса і Клайпеды, створаны музей-скансен пад адкрытым небам. У Расіі вялікія рэстаўрацыйныя цэнтры былі створаны ў Маскве, Ленінградзе, Ноўгарадзе, Пскове і Уладзіміры.

Чарговы ўдар па культурай архітэктуры СССР нанесла хрушчоўская канцэпцыя змагання з рэлігіяй. Сотні бажніц, што належалі вернікам розных канфесій, былі зачыненыя, перароблены ў клубы і зерняховішчы альбо цалкам знішчаны.

У сярэдзіне 1960-х гг. сітуацыя у краіне пакрысе стала паляпшацца. У саюзных рэспубліках былі створаны дабрахвотныя таварыствы аховы помнікаў гісторыі і культуры, у якіх налічваліся мільёны чалавек. Частка грашовых сродкаў, якія збіралі сябры гэтых арганізацый ішло на рэстаўрацыю розных помнікаў гісторыі і архітэктуры. Для аднаўлення помнікаў гісторыка-культурнай спадчыны Таліна і Рыгі запрашалі польскіх рэстаўратараў.

У часы “перабудовы”, адбываюцца станоўчыя змены ў савецкім заканадаўстве, спыняецца змаганне з рэлігіяй. Пасля 1988 г. вернікаў пачалі

вяртаць забраныя ў іх будынку храмаў і дазволілі будаваць новыя. Ствараецца савецкі Фонд культуры і часопіс “Наследие”.

Такім чынам мы бачым, што ў СССР рэстаўрацыя мела розныя этапы існавання: ад росквіту ў 1920 гг., да поўнай забароны ў 1930 гг. і аднаўлення ў пачатку 50-х гадоў ХХ ст. Росквіт савецкай рэстаўрацыі прыпадае на 70-80-я гады міналага стагоддзя.

Ключавыя словы: рэстаўрацыя, кансервацыя, аднаўленне, ваяўнічы атэізм, культуавыя помнікі, помнікі гісторыі і культуры.

Заданні для самакантролю

1. Якія змены ў адносінах да гісторыка-культурнай спадчыны адбыліся пасля 1917 г. на тэрыторыі Расіі і СССР?
2. Назавіце імёны знакамітых савецкіх рэстаўратараў.
3. Якія страты панесла савецкая культура ў гады вайны і як змяніліся адносіны да рэстаўрацыі ў пасляваенны перыяд?
4. Дайце характарыстку савецкай рэстаўрацыі ў 60-80-я гады ХХ ст.

Тэма 1.3. Сістэма крытэрыяў гісторыка-культурных каштоўнасцей ў СССР і Рэспубліцы Беларусь.

План лекцыі

1. Асноўныя крытэрыі каштоўнасцей помнікаў гісторыі і культуры ў СССР.
2. Сучасныя прынцыпы рэстаўрацыі.
3. Закон Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны”.
4. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.
5. Кодэкс аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь

У сярэдзіне 1960-х гг. сітуацыя ў адносінах да рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры ў СССР і БССР пакрыху стала паляпшацца. У снежні 1966 г. было створана Дабраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, якое да канца 70-х гг. налічвала каля мільёна чалавек. На грошы, сабраныя сябрамі таварыства, пачалася рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры, у тым ліку і культавых будынкаў. У 1968 г. быў складзены спіс помнікаў

першачарговай значнасці для рэстаўрацыі. У яго ўвайшлі Сафійскі собор ў Полацку, Праабражэнская царква ў Заслаў’і, храм-спачывальніца Паскевічаў ў Гомелі, Мікольскі манастыр у Магілёве і некаторыя іншыя аб’екты. У 70-80-х гг. XX ст. тэрэтыкі савецкай рэстаўрацыі распрацалі асноўныя крытэрыі каштоўнасцей помнікаў гісторыі і культуры ў СССР: гістарычная каштоўнасць, горадабудаўнічая каштоўнасць, архітэктурна-эстэтычная каштоўнасць, эмацыяна-мастацкая каштоўнасць, навукова-рэстаўрацыйная каштоўнасць, функцыянальная каштоўнасць.

Яны лічылі, што вярнуць помнікам іх першапачковае аблічча, прыстасаваць пад сучасныя культурна-асветніцкія ўстановы можа толькі навукова-абгрунтаваная рэстаўрацыя. Сучасныя прынцыпы рэстаўрацыі вымагаюць не толькі ўмацавання і адбудовы помнікаў архітэктуры, але і ўключэнне іх у архітэктурную кампазіцыю сучаснай забудовы гарадоў і вёсак, прыстасаванне да новых культурна-эстэтычных патрэбаў. Калі толькі ўмацаваць ці нават адбудаваць архітэктурны помнік і не вырашыць праблему яго выкарыстання, ён застаецца нерухомым музейным экспанатам. Каб шэдэўр доўгаспяцілі ці сціплы прадстаўнік радавой гістарычнай гарадской забудовы паўнакроўна ўвайшоў у сённяшняе жыццё, трэба надаць яму новую, сучасную функцыю, якая б не толькі падкрэсліла яго гістарычна-мастацкую каштоўнасць, але і адзначыла, узмацніла яе, надала ёй новае эстэтычнае гучанне.

Такі прынцып атрымаў назву “рэваларызацыя”, што азначае ў дадзеным выпадку адраджэнне згубленай ідэйна-эстэтычнай каштоўнасці. Рэваларызацыя ўключае цэлы комплекс работ па “ажыўленні” помніка: кансервацыю, навуковую рэстаўрацыю і архітэктурнае прыстасаванне яго да сучасных патрэбаў грамадства. Менавіта прыстасаванне вызначае выбар сродкаў кансервацыі і рэстаўрацыі і, самае галоўнае, з’яўляецца сувязным звяном паміж мінулым і сучасным бытаваннем ромніка. Прыкладзём некалькі канкрэтных прыкладаў.

У СССР было запланавана агульнае выданне “Збор помнікаў гісторыі і культуры народаў СССР”. Кожнай саюзнай рэспублікай былі выдзелены грошы, але да канца 1991 г. гэтую праграму цалкам выканалі толькі адна рэспубліка – БССР. “Збор помнікаў гісторыі і культуры БССР” быў выдадзены ў 1984-88 гг. у Мінску ў 7 тамах (8 кнігах).

Збор уключае 14332 артыкулы. Гэта помнікі гісторыі, археалогіі, архітэктуры, манументальнага і манументальна-дэкаратыўнага мастацтва пэўнага рэгіёна. Пасля выхаду “Збора” у 1988 г. Савет міністраў БССР сваёй пастановай №38 зацвердзіў спіс помнікаў гісторыі і культуры рэспубліканскага значэння з падзелам іх на помнікі гісторыі, архітэктуры, мастацтва і археалогіі.

13 лістапада 1992 г. у нашай краіне быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” які шмат разоў перавыдаваўся са зменамі і дадаткамі.

У Законе былі прапісаны наступныя паняцці і тэрміны: гісторыка-культурная спадчына, культурны пласт, калекцыя, гісторыка-культурныя каштоўнасці ды іншыя.

Закон рэгуляваў выяўленне матэрыяльных аб’ектаў і нематэрыяльных праяўленняў творчасці чалавека, якія могуць уяўляць гісторыка-культурную каштоўнасць; наданне ім статусу гісторыка-культурнай каштоўнасці, іх улік, захаванне, аднаўленне, фінансаванне аховы гісторыка-культурнай спадчыны, а таксама адказнасць за парушэнне закона.

У адпаведнасці з вышэйзгаданым Законам быў складзены Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь. Яго вядзенне ажыццяўлялася ў адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь”. Дзяржаўны спіс зацверджаны загадам Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь ад 14 мая 2007 г. №578 і ад 3 верасня 2008 г. №1288.

Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь уключае ў сябе помнікі археалогіі, архітэктуры, гісторыі, горадабудаўніцтва, мастацтва, адзначаныя ў “Зборы помнікаў гісторыі і культуры Беларусі”, спісы

помнікаў гісторыі і культуры мясцовага значэння, зацверджаныя адпаведна пастановай Савета Міністраў Беларускай ССР ад 18 лютага 1988 года №32 і рашэннямі абласных і Мінскага гарадскога выканаўчых камітэтаў, а таксама матэрыяльныя аб'екты і нематэрыяльныя праяўленні творчасці чалавека, якім нададзены статус гісторыка-культурнай каштоўнасці з 1992 года паводле ўведзенага ў дзянне заканадаўства аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны.

Парадак вядзення Дзяржаўнага спіса зацверджаны пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 15 чэрвеня 2006 г. №762. Звесткі па гісторыка-культурных каштоўнасцях катэгорый «0», «1» і «2» дапоўнены здымкамі, апісаннем і кароткай гістарычнай даведкай.

У 2016 г. быў прыняты “Кодэкс аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь”. Артыкул 83 Кодэкса вызначае наступныя віды матэрыяльных гісторыка-культурных каштоўнасцей: дакументаваныя помнікі, запаведныя мясціны, помнікі археалогіі, помнікі архітэктуры, помнікі гісторыі, помнікі горадабудаўніцтва і помнікі мастацтва.

Артыкул 114 пералічвае наступныя віды рамонтна-рэстаўрацыйных работ, якія выконваюцца на матэрыяльных гісторыка-культурных каштоўнасцях: аднаўленне, дапаўненне, кансервацыя, прыстасаванне, перамяшчэнне, рамонт, раскрыццё, рэгенерацыя, рэканструкцыя і рэстаўрацыя (рэстаўрацыйна-аднаўленчыя работы).

Сістэма беларускага заканадаўства аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны сфарміравана ў выніку дзейнасці ў гэтай сферы на працягу дзесяцігоддзяў спецыялістаў розных прафесій і заснавана на сусветным вопыце захавання старажытнасцяў, адлюстравана ў нацыянальных прававых актах, міжнародных нарматыўна-прававых дакументах, гісторыя развіцця якіх налічвае без малoga два з паловай стагоддзі.

Ключавыя словы: помнікі гісторыі і культуры, гісторыка-культурная спадчына, гісторыка-культурная каштоўнасць, рэваларызацыя, спіс помнікаў.

Заданні для самакантролю

1. Раскажыце пра дзейнасць “Таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры”;
2. Што такое рэваларызацыя?;
3. Дайце характарыстыку “Збору помнікаў гісторыі і культуры БССР”;
4. Якія віды рамонтна-рэстаўрацыйных работ прадугледжвае “Кодэкс аб культуры Рэспублікі Беларусь”

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Раздел 2. Гісторыя беларускай рэстаўрацыі і аховы помнікаў

Тэма 2.1. Вывучэнне, кансервацыя і рэстаўрацыя помнікаў гісторыі і культуры ў БССР і Рэспубліцы Беларусь.

План лекцыі:

1. Адносіны да помнікаў гісторыі і культуры (1921-1941 гг.).
2. Адносіны да помнікаў гісторыі і культуры ў Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы(1921-1939 гг.).
3. Ахова помнікаў і пачатак іх рэстаўрацыі ў БССР (1944-1991 гг.).
4. Рэстаўрацыя і кансервацыя аб'ектаў гісторыка-культурнай спадчыны ў Рэспубліцы Беларусь.

Пачатак рэстаўрацыі і аховы помнікаў гісторыі і культуры на Беларусі гэта XVIII – пачатак XX ст. Гэта перыяд, калі архітэктары, рэстаўратары, археолагі і гісторыкі мастацтва сталі ўпершыню вывучаць будаўнічыя матэрыялы і канструкцыі старых будынкаў з мэтай аднаўлення іх першапачатковага выгляду. Прычым вывучаліся толькі праваслаўныя храмы XI – XII ст. у рэчышчы ідэалогіі Расійскай імперыі. Даследчыкі ўпершыню звярнулі ўвагу на тыпы муровак, старажытную цэглу (плінфу), фрэскі і пліткі падлогі.

Кардынальныя змены адбыліся і пасля кастрычніка 1917 года, калі бальшавікі ліквідавалі інстытут прыватнай уласнасці на зямлю і ажыццявілі нацыяналізацыю прамысловых, культурных і свецкіх будынкаў, пачалі праводзіць палітыку ваяўнічага атэізму. Пад пагрозай апынуліся тысячы храмаў і манастыроў, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі.

Сітуацыю пагоршыла і савецка-польская вайна 1919 – 1920 гг., у выніку якой, напрыклад, былі разбураныя два храмы XII-XVII стст. Полацкага Бельчыцкага манастыра.

Тым не менш 5 кастрычніка 1918 г. Ленін загадвае правесці першую дзяржаўную рэгістрацыю ўсіх манументальных і рэчавых помнікаў мастацтва і старажытнасці.

5 кастрычніка 1918 г. выканкам Савета Заходняй Камуны з цэнтрам у Смаленску прыняў дэкрэт “Аб перадчы культурных каштоўнасцяў, маёнткаў і ўстаноў аддзелам народнай асветы і аб арганізацыі іх збору, уліку і аховы”. Аналагічную пастанову прыняў 30 студзеня 1919 г. урад БССР і надрукаваў яе ў газеце “Звязда”. Значную ролю ў вывучэнні помнікаў беларускага мураванага дойлідства адыгралі спецыялісты Інстытута беларускай культуры, створанага ў 1922 г.

У 1923 г. у Полацк прыехаў з Масквы гісторык архітэктуры Мікалай Бруноў. Ён правёў абследаванне Спаса-Праабражэнскай царквы і прапанаваў сваю рэканструкцыю першапачатковага выгляду храма XII ст. і падтрымаў думку прафесара Някрасава аб моцным уплыве гэтага храма на ранняе маскоўскае дойлідства. Пазней, у 1928 г., ён выказаў меркаванне, што ў Полацку і Смаленску існавала арыгінальная творчая манера дойлідства, якая паўплывала на архітэктуру Ноўгарада.

14 чэрвеня 1924 г. былі вызначаны катэгорыі помнікаў, што падлягалі ахове. 5 ліпеня 1926 г. з’явіўся заканадаўчы акт “Аб парадку аховы помнікаў даўніны, мастатцва, быту і прыроды, якія абвешчаны нацыянальным здабыткам”. Упершыню ў БССР быў зацверджаны спіс помнікаў з 94 назваў. Усе гэтыя помнікі былі абвешчаны дзяржаўнай уласнасцю.

Пэўнае месца ў вывучэнні полацкага мураванага дойлідства займаюць выдатныя беларускія навукоўцы – мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін і археолаг Іван Хозераў. У 1926 г. гэтыя даследчыкі даследавалі Сафійскі сабор і даказалі, што заходнія апсіды больш познія. Яны, як і ўсходнія апсіды, зробленыя таксама з плінфы, але плінфа пакладзеная не на цамячнай, а на чыстай вапнавай рошчыне.

Мікола Шчакаціхін быў не толькі прафесійным даследчыкам, але і цудоўным выкладчыкам. З 1923 г. ён чытае ў Беларускім дзяржаўным універсітэце курс гісторыі беларускага мастацтва, матэрыялы якога ў 1928 г. выдае асобнай кнігай. Даследчык адзначаў вялікі ўплыў на беларускае

мураванае дойдства візантыйскіх архітэктурных формаў, у тым ліку і пераробленых правінцыйных візантыйскіх формаў.

Акрамя таго, ён падрабязна апісаў муроўкі Полацкага Сафійскага сабора XI ст. і ўказаў сярэдняю таўшчыню плінфы з гэтай муроўкі (2,5 см). У якасці аналагаў прывёў муроўку кіеўскіх і чарнігаўскіх храмаў. М.Шчакаціхін дэталёва вывучаў муры і Дабравешчанскай царквы ў Віцебску. Ён адзначыў, што муроўка храма вельмі падобная да візантыйскіх узораў. Яна складаецца з тонкай, даўгаватай, але часам і з квадратнай плінфы, якая пакладзена разам з тоўстымі вапняковымі плітамі. Звярнуў увагу навуковец і на муроўку Спаса-Праабражэнскай царквы. Гэта чыста цагляная муроўка *“...з асобным прыёмам маркіроўкі прамежкавых шэрагаў цэгля з дапамогай досыць шырокіх пластоў надворнага тынку”*. (Цяпер мы гэтую муроўку называем муроўкай са схаваным шэрагам.)

М.Шчакаціхін падрабязна разгледзеў будаўнічую тэхніку Каложскай царквы XII ст. Ён лічыў, што ўжыванне ў якасці асноўных дэкарэтыўных элементаў сцен Каложскага храма разнастайных паліваных плітак і шліфаваных гранітных камянёў, размешчаных у пэўным парадку, мае аналогіі ў мармуровых і алябастравых аздобах, уласцівых для храмаў Візантыі і Усходу.

Мікола Шчакаціхін быў першым беларускім даследчыкам, які звярнуў увагу на будаўнічую тэхніку нашых замкаў.

Грунтоўнае вывучэнне замкавага дойдства Вялікага Княства Літоўскага дазволіла яму ўпершыню вылучыць некаторыя рысы беларускай готыкі, напрыклад паступовае ўзнікненне і развіццё гатычнай спічастай аркі і замена яе на паўцыркульную ці пашырэнне зорчатых скляпенняў.

У сваёй кнізе М.Шчакаціхін не абмінуў будаўнічую тэхніку Мірскага замка. Ён пісаў, што замак зроблены з камянёў і добра абпаленай ды роўна пакладзенай цэгля. Муроўка ўсюды вельмі моцная, а форма цэгля — звычайная, падоўжаная. Фактычна М.Шчакаціхін першым вызначыў розныя напрамкі будаўнічай тэхнікі беларускага мураванага дойдства XI–XII і XIV–XVI стст.

Адначасова з М.Шчакаціхіным беларускае мураванае дойдства XI–XII стст. вывучаў Іван Хозераў. У выніку даследавання Полацкага Сафійскага сабора ён прыйшоў да высновы, што заходнія апсіды храма былі зробленыя не раней за XV ст. Ён вывучаў муроўку заходняй сцяны, да якой пазней прыбудаваў апсіды, і вызначыў, што заходні фасад храма XI ст. быў зроблены ў тэхніцы мяшанай муроўкі. І.Хозераў зрабіў рэканструкцыю першапачатковага плана сабора, у аснове якога ляжаў квадрат з бакамі памерам каля 27 м кожны. У 1926 г. ён даследаваў верхнія часткі Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст., дапоўніў рэканструкцыю М.Брунова і прапанаваў сваю. Пры гэтым дэталева вывучаў сістэму муроўкі храма.

У 1928 г. даследчык правёў раскопкі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра. Падчас раскопак Пятніцкай царквы былі знойдзены рэшткі першапачатковай прамавугольнай апсіды і падземная камера (крыпта) пад усім будынкам храма з трыма прытворамі, выяўлена, што ў аснову падмурка пакладзены дубовыя брусы. Знойдзена дзве падлогі: адна ў выглядзе цамяначнай гладкай паверхні, таўшчынёй 10–12 см, і другая, выкладзеная з квадратных плітак. Абодва храмы былі размаляваныя фрэскамі.

І.Хозераў дэталева вывучаў розныя будаўнічыя матэрыялы, асабліва плінфу. У 1928 г. ён прапанаваў называць выявы, якія выступаюць на плінфе, знакамі (гэтыя малюнкi былі выразаныя ў сценах драўлянай формы для вырабу цэглы), а выявы, уціснутыя ў гліняную масу яшчэ вільготнай цагліны адразу пасля яе вырабу адмысловым штампам, — клеймамі.

Распачатую ў БССР працу па даследаванні помнікаў архітэктуры перапыніў сталінскі тэрор. У выніку М.Шчакаціхін быў рэпрэсаваны, яго кніга і публікацыі забароненыя. І.Хозераў, які стала працаваў і жыў у Смаленску, больш не прязжаў у Беларусь і займаўся вывучэннем архітэктуры Смаленска. У 1937 г. амаль усе беларускія археолагі былі арыштаваныя, пазней расстраляныя ці сасланыя ў ГУЛАГ.

У 1930-м г. з храмаў сталі здымаць званы, бо царкоўны звон забаранілі. У пачатку XX ст. у Мінску толькі праваслаўных храмаў было больш за 30, а ў

1937 г. дзейнічала толькі адна царква Св.Марыі Магдалены на Старожоўцы. У 1938 г. у БССС засталіся толькі тры адкрытыя царквы: у бабруйску, Оршы і Мазыры. Неўзабаве закрылі і іх. Царкоўныя будынкi масава знішчаліся, альбо перабудоўваліся.

У Магілёве да 1917 г. было 73 храмы розных канфесій, а да 1941 г. захавалася 5 будынкаў. Толькі ў 1937 г. за адну ноч тут узарвалі 9 царкоўных ансамбляў, каб яны “не псавалі выгляд” на толькі што пабудаваны ў цэнтры горада “Дом Саветаў”. Галоўным спецыялістам па знічэнню беларускіх храмаў стаў начальнік штаба сапёрнага батальёна Пётр Грыгарэнка, які распрацаваў новую метадыку падрыва культавых будынкаў. Менавіта ён у 1934 г. узарваў Сабор у Віцебску, Свята-Мікалаеўскі сабор у Слуцку, храмы ў Мінску, Магілёве і Смаленску. Цікава, што пасля вайны ён стаў дысідэнтам і вернікам, выехаў у ЗША, дзе выдаў кнігу ўспамінаў, у якой апісаў і сваю дзейнасць па руйнаванню помнікаў на тэрыторыі Беларусі.

На сярэдзіну XX ст. у Беларусі практычна не засталася спецыялістаў у галіне археалогіі, гісторыі архітэктуры і мастацтвазнаўства.

Пасля падпісання ў 1921 г. Рыжскай мірнай дамовы значная частка Беларусі апынулася ў складзе Другой Рэчы Паспалітай. Тут развіваліся архітэктура і археалогія, дзейнічаў Віленскі ўніверсітэт імя Стэфана Баторыя, жылі і працавалі беларускія і польскія архітэктары, рэстаўратары, археолагі, мастакі і гісторыкі мастацтва.

Пры Віленскім універсітэце існавала Камісія па ахове старажытнасцяў на чале з прафесарам, знаным мастаком Фердынандам Рушчыцам. Вялікі ўклад у вывучэнне беларускага дойлідства зрабіў архітэктар Юліуш Клос.

Гэтым часам у Заходняй Беларусі плённа працаваў беларускі мастак Язэп Драздовіч. Ён пакінуў замалёўкі замкаў у Міры, Лідзе, Крэве і Гальшанах. У 1927–1930-х гг. зрабіў серыю замалёвак муроў Навагрудскага замка, а таксама графічную рэканструкцыю ўмацаванняў Навагрудскага замчышча.

У 1920 г. пры Міністэрстве веравызнання і асветы ў Польшчы быў створаны камітэт кансерватараў дагістарычных старажытнасцяў. Яго задачай

стала ахова і вывучэнне археалагічных помнікаў. Помнікі архітэктуры Сярэднявечча на тэрыторыі Заходняй Беларусі былі далучаныя да польскага культурнага фонду, іх ахоўвалі, вывучалі і аднаўлялі як за дзяржаўныя сродкі, так і за грошы ўласнікаў замкаў, палацаў, гарадскіх дамоў і вясковых фальваркаў.

Падчас рэстаўрацыйных і кансервацыйных работ на некаторых архітэктурных помніках праводзілі археалагічныя раскопкі. Напрыклад, у Навагрудку археолагі адкапалі каменны мур паміж вежамі Касцельная і Шчытоўка, а таксама падмуркі Малой брамы і Пасадскай вежы. Знайшлі і падмуркі замкавага палаца, які некалі стаяў паміж Касцельнай вежай і Шчытоўкай, рэшткі муроў і сутарэнняў каменнай замкавай царквы, зробленай з цэглы-пальчаткі.

Сваё імя ў справе кансервацыі і аховы помнікаў беларускага мураванага дойлідства пакінуў польскі кансерватар Ежы Рэмер.

Матэрыялы пра помнікі беларускай архітэктуры і старажытныя будаўнічыя матэрыялы знаходзіліся ў тагачасных экспазіцыях беларускіх музеяў у Вільні, Гродне, Слоніме і Пінску. Так, у экспазіцыі Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні былі выстаўлены блокі, з якіх пабудаваны Віленскі замак (некалькі тыпаў), а таксама галаснікі з Каложскай царквы XII ст.

Сярод даследчыкаў гэтага часу варта назваць Язэпа (Іосіфа, Юзафа) Ядкоўскага, які нарадзіўся ў Гродне і скончыў Маскоўскі археалагічны інстытут. У Гродне ён стварыў гісторыка-археалагічны музей і быў яго кіраўніком да 1936 г. Дзякуючы яго намаганням улады перадалі пад музей будынак Старога замка, дзе раней размяшчаліся вайскоўцы.

На мяжы 1930 – 1931 гг. музей пераехаў у часткова адрамантаваны палац Старога замка і заняў пад экспазіцыю пяць залаў першага паверха.. Пасля вясновай паводкі 1932 г. схілы замкавай гары былі моцна падмытыя, і замкавыя мury часоў Вітаўта і Баторыя апынуліся пад пагрозай абвалу. Каб прадухіліць гэтую небяспеку, вырашылі зрабіць нівеліроўку на тэрыторыі замчышча. Частка зямлі з двара была знятая і выкарыстаная для ўмацавання схілаў

замкавай гары. Падчас земляных работ у паўднёвай частцы двара каля замкавых муроў знайшлі рэшткі невядомага раней будынка, зробленага з плінфы.

Я.Ядкоўскі выказаў меркаванне, што гэта княжацкі палац (хорам, церам). Яго здагадкі пацвердзіў рускі эмігранцкі навуковец Аляксандр Салаўёў, які ў верасні 1934 г. прыехаў у Гродна і аглядзеў муры будынка. Я.Ядкоўскі дэтальна вывучыў муроўку і плінфу знойдзенага збудавання.

Пасля нечаканай знаходкі рэшткаў княжацкага палаца Я.Ядкоўскі вырашыў распачаць сапраўдныя археалагічныя пошукі, каб знайсці культавыя пабудовы XII ст. У 1933 г. на поўнач ад хорама, на адлегласці 20 м ён знайшоў рэшткі двух цагляных будынкаў. Даследчык вызначыў іх як рэшткі храмаў. У навукавай літаратуры яны вядомыя як Верхняя і Ніжняя царквы. Падмуркі Ніжняй царквы Я.Ядкоўскі датаваў XI–XII стст. Што да Верхняй царквы, то тут датаванне ў навукоўцаў рознае.

У 1935 г. у сувязі з рамонтам Каложскай царквы Я.Ядкоўскі правёў раскопкі каля яе паўночна-ўсходняй апсіды. Былі знойдзены невялікія пліткі падлогі і плінфа са знакамі на тарцах. Даследчык прасачыў рэшткі падлогі XVIII ст. з мармуровых плітак. Пад імі ён знайшоў фрагменты падлогі XII ст., зробленай з квадратных і трохкутных паліваных плітак. Глыбей ішоў пласт чорнай зямлі таўшчынёй 5–8 см, а вышэй былі кавалкі непаліваных плітак падлогі з арнамантам таўшчынёй 4,2 см і памерам 19,5x19,5 см. Варта зазначыць, што гэта адзіны выпадак знаходак такіх плітак падлогі на тэрыторыі Беларусі.

Вынікі даследаванняў Я.Ядкоўскі надрукаваў у сваёй кнізе, якая выйшла ў 1936 г. Яе з'яўленне выклікала канфлікт з варшаўскімі археолагамі, у выніку якога Я.Ядкоўскі адмовіўся ад кіраўніцтва Гродзенскім музеям і пераехаў жыць і працаваць у Варшаву.

Неабходна прыгадаць раскопкі Я.Ядкоўскага замчышча ў Ваўкавыску ў 1935 г. Там ён знайшоў вялікую колькасць плінфы, складзенай разам у

адпаведным парадку. Пазней побач са складам плінфы беларускія археалагі знайшлі падмуркі недабудаванага храма XII ст.

У 1936 г., каб працягнуць раскопкі на тэрыторыі Старога замка, з Варшаўскага археалагічнага інстытута запрасілі доктара археалогіі Здзіслава Дурчэўскага, які з 1937 г. да верасня 1939 г. кіраваў даследаваннямі. Працягнулі раскопкі Ніжняй царквы, а таксама закансервавалі падмуркі Верхняй.

У 1937 г. З.Дурчэўскі на аснове закансерваваных раскопаў пачаў ствараць археалагічны музей, які існуе па сёння і з'яўляецца першым музеем такога кшталту на тэрыторыі Беларусі. У тым жа годзе даследчык на самым мысе Замкавай гары раскрыў частку цаглянага мура з плінфы і прасачыў яго на даўжыню 4,5 м. Рэшткі гэтага мура вывучаў аўтар публікацыі ў 1981, 1985–1986 і 1988 гг.

У 1937 г. будынку Старога замка даследаваў прафесар Яраслаў Вайцяхоўскі. У 1937–1938 гг. ён знайшоў кавалкі каменнага дэжору рэнэсансавага палаца, а таксама фрагменты ўнікальнага графічнага роспісу з расліннымі міфалагічнымі матывамі. Я.Вайцяхоўскі першы прапанаваў рэканструкцыю замка часоў Стэфана Баторыя.

Даследаванні на Замкавай гары ў Гродне працягваліся да верасня 1939 г. Варта адзначыць, што ўсе археалагічныя і архітэктурныя помнікі часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай польскія даследчыкі лічылі здабыткамі польскай нацыянальнай культуры.

Адносіны да праваслаўнай царквы і вернікаў іншых канфесій змяніліся падчас вайны 1941 – 1945 гг.

Пастановай СНК СССР № 299 ад 16.03.1943 г. была створана “Дзяржаўная Надзвычайная камісія па ўстанаўленню і разгляду злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх саўдзельнікаў і нанясенне імі стратаў грамадзянам, калгасам, грамадскім арганізацыям, дзяржаўным прадпрыемствам і ўстановам СССР”.

На месцах ствараліся абласныя камісіі, якія актыўна дзейнічалі і на тэрыторыі БССР. Так, Магілёўская абласная камісія дзейнічала з 06.12.1943 г. па 29.12.1944 г. У сакавіку 1945 г. яна абследавала 9 храмавых будынкаў. У Магілёве гэта 2 касцёлы і 7 праваслаўных храмаў. З гэтых аб'ектаў ацалеў толькі Нікольскі манастыр. Астатнія будынкi ніхто не аднаўляў, іх руіны паступова знеслі, а тэрыторыю забудавалі. Найбольшы інтарэс уяўляюць архівы гэтай камісіі, бо пазней яны былі выкарыстаныя рэстаўратарамі для аднаўлення некаторых культавых аб'ектаў на тэрыторыі Беларусі.

Ужо ў 1944 г. Пётр Бараноўскі прыязджае ў вызвалены Віцебск, каб аглядзець і замаляваць рэшткі Дабравешчанскай царквы XII ст.

Пасля вайны зноў пачаліся археалагічныя раскопкі і вывучэнне помнікаў архітэктуры ў БССР. У 1946 г. у Беларусь вяртаецца Іван Хозераў. У 1946 г. ён прыязджае ў Полацк, вывучае Сафійскі сабор і Спасаўскую царкву Еўфрасіннеўскага манастыра. На фасадах Спасаўскай царквы робіць зандажы, дзякуючы якім удалося вызначыць першапачатковую форму вокнаў храма, якія звонку мелі цагляныя аздабленні. У тым жа годзе І.Хозераў абследаваў Каложскую царкву ў Гродне і першы адзначыў, што яна мае ў інтэр'еры чатыры круглыя слупы, якія ў іншых храмах Беларусі XII ст. мелі іншыя формы. На жаль, у 1947 г. І.Хозераў памірае.

У 1947 г. кіраўніцтва Гродзенскага абласнога музея звярнулася ў Акадэмію навук СССР з просьбай закончыць раскопкі Замкавай гары і раскапаць рэшткі Ніжняй царквы. Просьбу разгледзілі станоўча і даручылі справу Мікалаю Вароніну. Яго экспедыцыя працавала з 31 жніўня па 28 кастрычніка 1949 г.

У 1954 г. у Маскве М.Варонін выдаў вялікую манаграфію, у якой надрукаваў матэрыялы раскопак 1932–1949 гг. Акрамя апісання помнікаў архітэктуры на тэрыторыі Старога замка даследчык даў грунтоўнае апісанне Каложскай царквы XII ст. Таксама ён апісаў лякальную плінфу і знакі на цэгле.

Далей у кнізе ідзе апісанне рэштак Ніжняй царквы — яны захаваліся на глыбіню 3,5 м. Сярод маёлікавых плітак, якімі былі аздоблены сцены, навуковец вылучае зялёную паліваную чашу дыяметрам 26 см. Аўтар дае

апісанне рэштак падлогі XII ст., зробленай з фігурных паліваных плітак, якія захаваліся ў адной з апсід і ў паўночным нэфе храма. У кнізе М.Вароніна ўпершыню змешчана каляровая выява фрагмента маёлікавай падлогі пад купалам храма.

Рэстаўрацыйныя работы на тэрыторыі СССР пачаліся пасля таго, як 14 кастрычніка 1948 г. Савет Міністраў СССР прыняў пастанову, ў якой гаварылася пра неабходнасць аховы, вывучэння і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры. У 1949 г. адпаведны дакумент з'явіўся і ў БССР. На працягу 1953-1957 гг. быў зроблены спіс помнікаў гісторыі і культуры Беларусі і прынята пастанова “Аб зацвярджэнні спіска помнікаў архітэктуры БССР, якія патрабуюць дзяржаўнай аховы”.

Пачаўся новы этап у вывучэнні нашай архітэктурнай спадчыны. Ён характарызуецца вялікім аб'ёмам археалагічных даследаванняў, у выніку якіх звнойдзены дзясяткі раней невядомых помнікаў, атрыманы новыя звесткі аб збудаваннях, якія захаваліся. Раскопкі В. Тарасенкі (Мінск), М. Каргера (Полацк, Віцебск, Ваўкавыск, Навагрудак, Тураў), П. Рапапорта (Полацк, Ваўкавыск), В. Булкіна (Полацкая Сафія), І. Чарняўскага (Гродна) дазволілі поноваму зразумець і раслумачыць працэс станаўлення і развіцця архітэктуры XI-XII стст. на тэрыторыі Беларусі, канчаткова сцвердзіць існаванне полацкай і гродзенскай архітэктурных школ.

Чарговы удар па кultaвай архітэктуры Беларусі нанесла хрушчоўская канцэпцыя змагання з рэлігіяй. Сотні бажніц, што належалі вернікам розных канфесій, былі зачыненыя, перароблены ў клубы і зерняхсховішчы альбо цалкам знішчаны. На Беларусі выкаранялася не толькі беларуская мова, гісторыя і культура, але і вера нашых продкаў. Шмат касцёлаў і цэркваў былі узарваны альбо перабудаваны да непазнавальнасці. Так, напрыклад, на знічэнне полацкага касцёла і кляштара езуітаў “мэтавым накіраваннем” з бюджэта Віцебскай вобласці было выдзелена 30 тысяч (тагачасных!) рублёў. У студзені 1964 г. касцёл св. Стэфана і частку калегіума ўзарвалі. Ад выбуху ўтварылася каля 50 тысяч кубічных метраў “дабраякаснай цэглы і шчэбеню, якія

прадпрыемствамі і насельніцтвам на працягу года былі выкарыстаны на добраўпарадкаванне горада”. “За хорошо выполненные работы по обрушению здания кадетского корпуса в городе Полоцке” ўдзельнікам акцыі была аб’яўлена падзяка, двое з іх былі ўзнагароджаны ганаровымі граматамі гарвыканкама.

Таксама былі знішчаны Дабравешчанская царква XII ст. у Віцебску, уніяцкі храм у Беразвеччы, касцёл “Фара Вітаўта” ў Гродна, езуіцкі касцёл у Пінску, шмат іншых культавых будынкаў. У канцы XX стагоддзя Дабравешчанская царква (царква Звеставання) ў Віцебску была адноўлена. На месцы узарванага 29 лістапада 1961 г. касцёла Фары Вітаўта ў Гродна ў 2014 г. усталяваны памятны знак (Паклонны крыж) у выглядзе скульптурнай кампазіцыі. Гэта паўразбураная арка з памятным надпісам.

У сярэдзіне 1960-х гг. сітуацыя пакрыху стала паляпшацца. У снежні 1966 г. было створана Добраахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, якое да канца 70-х гг. налівала каля мільёна чалавек. На грошы, сабраныя сябрамі таварыства, пачалася рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры, у тым ліку і культавых будынкаў. У 1968 г. быў складзены спіс помнікаў першачарговай значнасці для рэстаўрацыі. У яго ўвайшлі Сафійскі сабор у Полацку, Прэабражэнская царква ў Заслаўі, Храм-спачывальніца Паскевічаў у Гомелі, Мікольскі манастыр у Магілёве, кармеліцкі касцёл у Мсціславе і некаторыя іншыя аб’екты.

У 1968–1969 гг. былі створаны Спецыяльныя навукова-вытворчыя майстэрні пры Міністэрстве культуры БССР, у іх штаце з’явіліся археолагі, а ў 1980 г. стварылі археалагічны аддзел, які праводзіў маштабныя раскопкі на помніках манументальнай архітэктуры XII–XIX стст., неабходныя для кансервацыі і рэстаўрацыі.

У гэты час па-ранейшаму вывучаецца архітэктура XI–XII стст. У сувязі з рэканструкцыяй Полацкага Сафійскага сабора з 1975 па 1980 г. вялікія раскопкі вакол храма, а таксама ў яго інтэр’ерах правёў ленинградскі археолаг Валянцін Булкін. Ён высветліў, што ў аснове сабора знаходзіцца адзіны і адначасова

фундаментны каркас. У паўднёвай сцяне знайшлі рэшткі дзвярных праёмаў XI ст. Сабраныя фрагменты фрэсак, плінфы са знакамі на тарцах і аплаўлены свінец з даху сабора.

Полацкая Сафія складаецца з двух помнікаў – XI і XVIII стст., і кожны мае высокую мастацкую каштоўнасць. Таму навуковаму кіраўніку рэстаўрацыі архітэктару Валерыю Слюнчанку давалося вырашыць складаную задачу прыстасавання і музейнага паказу Сафійскага сабора.

Спачатку ў ім меркавалася размясціць рэспубліканскі музей гісторыі рэлігіі і атэізму. Але шматлікія экспанаты, уведзеныя ў цудоўны інтэр'ер XVIII ст., маглі заклікаць яго мастацкія вартасці. Таму пасля шматлікіх спрэчак было вырашана зрабіць у саборы залу арганнай і камернай музыкі ў адпаведнасці з архітэктурна-археалагічнай эспазіцыяй рэштак будынка XI – XIII стст. Культурны слой таўшчынёй больш за 2 м, што залягаў пад падлогай XVIII стю, быў выняты да узроўню падлогі XI ст. а замест верхняй падлогі зроблена своеасаблівая столь на бэльках, пад якой утварыўся падземны музей старажытнай Сафіі. А каб глядач мог атрымаць большае ўяўленне пра пачатковы выгляд помніка, на яго фасадах былі зроблены зандажы, у якіх відаць старадаўняя муроўка. У інтэр'ерах адкрыты і замацаваны рэстаўратарамі некалькі фрагментаў старога фрэскавага роспісу.

Канцэртная зала, арганічна ўключаная ў інтэр'ер XVIII ст., дазваляе лепш адчуць архітэктурную позняга барока, дзе музыка, святло, колер, форма і прасто існуюць у непадзельным адзінстве. Цяпер у будынку Полацкай Сафіі па вялікіх святах адбываюцца праваслаўныя набажэнствы.

Адначасова з адбудовай Сафіі ў Полацку пачалі аднаўляць помнік класіцызму – Богаяўленскую царкву, дзе была адкрыта гарадская мастацкая галерэя, часта тут гучала і класічная музыка. Цяпер будынак вернуты беларускай праваслаўнай царкве.

Яшчэ больш складаная сітуацыя стварылася падчас выканання праекта адбудовы магілёўскай ратушы. Моцна пацярпелая падчас апошняй вайны, але амаль адрамантаваная, у 1957 г. ратуша была зенесена да падмуркаў. Паколькі

ратуша з'яўлялася адной з асноўных гарадскіх дамінантаў, Магілёўскі гарвыканкам у 1979 г. прыняў рашэнне аб яе аднаўленні. Правёўшы археалагічныя раскопкі, у выніку якіх была ўдакладнена планіроўка будынка, і сабраўшы шматлікія пісьмовыя крыніцы, спецыялісты зрабілі праект аднаўлення будынка на канец XVIII ст., бо архіўных матэрыялаў на час пабудовы ратушы (1679 г.) не хапае. Тады было вырашана ў стылі класіцызму аднавіць толькі фасады, а інтэр'еры зрабіць сучаснымі. Такім чынам, быў выкананы макет у натуральную велічыню знішчанага некалькі помнікаў, які зноў стаў адной з асноўных вертыкалей Старога горада. Была вызначана і ідэя прыстасавання помніка – тут хацелі адкрыць Палац шлюбав.

Будаўнічыя працы пачаліся ў 1992 г., але неўзабаве грошы скончыліся і будаўнічы катлаван засыпалі. Але грамадзяне Магілёва не здаліся і дзякуючы іх намаганням Магілёўская ратуша нарэшце паўстала з нябыту. Цяпер у ёй знаходзіцца музей горада Магілёва.

У 1970-80-я гады беларуская інтэлігенцыя рашуча выступіла ў абарону сваёй гістарычнай спадчыны. У выніку гэтага змагання ўдалося захаваць гістарычныя цэнтры Мінска, Магілёва, Гродна і іншых гарадоў.

У сувязі з развіццём беларускай рэстаўрацыі і прыстасаваннем культавых будынкаў пад культурныя патрэбы тагачаснага савецкага грамадства ў 1970–1980-я гг. XX ст. археолагі, гісторыкі архітэктуры, архітэктары-рэстаўратары пачалі вывучаць манументальнае дойлідства Беларусі XIII–XVIII стст. Гэта былі помнікі эпохі готыкі, рэнэсансу і барока. Пачыналася кансервацыя і рэстаўрацыя замкаў у Лідзе і Міры.

Паступова склаліся адпаведныя накірункі даследаванняў. Гэта “абарончыя збудаванні Беларусі” (замкі і гарадская фартыфікацыя), “культавыя будынкi”, “манахтэрскія комплексы” і “помнікі грамадзянскага дойлідства”(ратушы, палацы, гарадскія мураваныя дамы і г.д.).

Асобную галіну такіх даследаванняў склала вывучэнне асобных будаўнічых канструкцый (падмуркі, сцены, дахі, вокны і дзверы) і будаўнічых матэрыялаў (цэгла, камень, дахоўка, кафля, пліткі падлогі і аконнае шкло).

Акрамя беларускіх даследчыкаў гэтымі тэмамі цікавіліся даследчыкі з Масквы і Ленінграда, а таксама з Літоўскай ССР.

Вынікі раскопак і даследаванняў помнікаў XIII – XVIII стст., распечатых у канцы 60-х гадоў, надрукаваныя ў працах Міхася Ткачова, Марыяны Малеўскай, Зянона Пазняка, Ігара Чарняўскага, Алеся Кушнярэвіча, Вольгі Ляўко і аўтара ВМК. Яны значна дапоўнілі раздзелы гісторыі архітэктуры Беларусі, прысвечаныя фартыфікацыі, гатычнай, рэнесансавай і барокавай архітэктуры.

Вялікую работу за апошнія 50 гадоў правялі мастацтвазнаўцы і гісторыкі беларускай архітэктуры. Гэта Міхаіл Кацар (1906-1995), Уладзімір Чантурыя (1923-1988), Міхась Ткачоў (1942-1992), Тамара Чарняўская, Юрый Якімовіч, Анатоль Кулагін, Валянціна Караткевіч, Надзея Высоцкая, Вольга Церашчатава, Адольф Сяліцкі, Алесь Кушнярэвіч, Іна Слюнькова, Аляксандра Лакотка і шэраг іншых даследчыкаў.

Значным унёскам у справу вывучэння і аховы нашай архітэктурнай спадчыны з'яўляюцца сямітомны "Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі", пяцітомная "Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі". У 1994 г. завершана шасцітомнае выданне "Гісторыя беларускага мастацтва". Разбураным помнікам нашага дойлідства прысвечаны зборнік "Страчаная спадчына", што выйшаў у 1988 г.

У 1988 г. сітуацыя ў СССР і БССР у адносінах да рэлігіі кардынальна змянілася. Кіраўніцтва СССР дазволіла афіцыйна адсвяткаваць 1000-годдзе хрышчэння Русі, спынілася ваяўнічая атэістычная прапаганда, вернікам пачалі вяртаць забраныя храмы і дазволілі будаваць новыя.

За першыя гады адноўленай беларускай незалежнасці вернікам Беларусі былі аддадзены сотні бажніц, пачалося актыўнае іх аднаўленне. Былі адбудаваныя такія ўнікальныя помнікі нашага дойлідства, як, напрыклад, царква ў вёсцы Сынкавічы, царква ў вёсцы Мураванка, касцёл Св.Варвары ў Віцебску, касцёл Св. Андрэя ў Слоніме, брыгіцка касцёл у Гродна, сабор Пятра і Паўла ў Гомелі, замкі ў Лідзе, Міры і Нясвіжы.. Аднаўляюцца Стары Замак у

Гродне, замкі ў Крэве і Любчы. Ператвораны ў музейныя аб'екты сядзіба Агінскіх ў Залессі, лошыцкая сядзіба і парк ў Мінску, сядзіба Касцюшкі, палац Пуслоўскіх у Косаве.

Ключавыя словы: архітэктурная спадчына, помнікі гісторыі і культуры, рэстаўрацыя, археалогія, рэлігія, культурныя будынкі, замак, ратуша, рэканструкцыя, ахова помнікаў.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Як змяніліся адносіны да розных катэгорый помнікаў гісторыі і культуры на тэрыторыі БССР пасля 1917 года?;
2. Раскажыце пра дзейнасць Міколы Шчакаціхіна і Івана Хозерава;
3. Якія адносіны да гістарычнай спадчыны былі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў складзе польскай дзяржавы?;
4. Якія змены да гістарычнай спадчыны на тэрыторыі Беларусі адбыліся ў сярэдзіне ХХ ст. (1943-1953 гг.);
5. Якія страты нашай гістарычнай спадчыны нанесла хваля ваяўнічага атэізма (1953-1965 гг.)?;
6. Якія змены адбыліся ў адносінах да помнікаў гісторыі і культуры ў 70-90-х гг.?
7. Раскажыце пра стан беларускай рэстаўрацыі ў часы існавання незалежнай Беларусі?

Тэма 2.2. Праблемы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры Мінска

План лекцыі.

1. Вывучэнне першага мураванага помніка XII ст. храма на мінскім замчышчы;
2. Вывучэнне помнікаў архітэктуры Мінска XVII – XVIII стст.;
3. Лёс гістарычнага цэнтра Мінска ў другой палове ХХ ст.;
4. Рэстаўрацыя і музеефікацыя гістарычных помнікаў Мінска ў пачатку ХХІ ст.

Першаасновай Мінска быў дзядзінец XI ст., размешчаны не на узвышшы, а ў нізіне, у месцы ўпадзення ракі Нямігі ў Свіслач. У ўмацаваннях такога тыпу выкарыстоўваліся абарончыя ўласцівасці балоцістай, затапляемай мясцовасці. У першапачатковы перыяд на фарміраванне планіровачнай структуры горада вялікі ўплыў зрабіла пераважная трасіроўка міжгарадскіх ганлёвых шляхоў з захаду і паўднёвага захаду на паўночны.

У 1948 г. падчас раскопак на Мінскім замчышчы Васіль Тарасенка знайшоў каменныя вапняковыя пліткі са слядамі апрацоўкі. Знойдзена і яма для гашэння вапны памерам 5x5 м. У 1949 г. археолагі выйшлі на рэшткі каменнага храма. Яны адкапалі падмуркі, складзеныя з вялікіх і сярэдніх бутавых камянёў на вапне. Былі прасочаны сляды апалубкі, зробленай з тонкіх дошак, забітых вертыкальна ў зямлю на мяжы ямы падмуркавага рова. Унізе дошкі заостраныя ў выглядзе трохкутніка. Вышэй за ўзровень падмурка і вышэй за мяжу верху дошак апалубкі ішлі непасрэдна муры сцен храма на вышыню 30–40 см.

У 1951 г. раскопкі былі прадоўжаны. Знойдзены рэшткі чатырох каменных слупоў. Прасочана сістэма аблямоўкі ніжніх частак сцен звонку і знутры каменнымі пліткамі, прычым шэраг больш тоўстых плітак змяняе шэраг больш тонкіх. Захаваліся чатыры ярусы аблямоўкі сцен (два з больш тонкіх і два з больш тоўстых плітак).

Памер асноўнага аб'ёму храма 12x12 м (разам са сценамі таўшчынёй 1,5 м). Агульная даўжыня з апсідай 16 м. В.Тарасенка лічыў, што храм быў пабудаваны і цэўны час дзейнічаў. Датаваў храм першай паловай XII ст..

Пазней мінскі храм вывучаў Э.Загарульскі. Ён даказаў, што храм не быў да канца пабудаваны, і лічыць, што час яго будаўніцтва XI ст. Потым ён удакладніў гэтую дату як 1071–1085 гг. Даследчык разважаў так: калі з 1069 па 1073 г. Менскам кіраваў кіеўскі князь Яраполк Ізяславіч, маці якога была з польскага каралеўскага роду, то з яе дапамогай у Менск і былі запрошаныя будаўнікі з Польшчы, якія пачалі будаваць храм у раманскай традыцыі.

Аднак не ўсе даследчыкі пагадзіліся з даціроўкай Э.Загарульскага. Так, Л.Аляксееў лічыў, што меў рацыю В.Тарасенка, і прыводзіў аргумент, што чатырохслуповыя храмы з квадратнымі ў плане слупамі з'явіліся на Русі з сярэдзіны XII ст. Версію Л.Аляксеева падзялялі М.Варонін і Г.Штыхаў. У 1976 г. Г.Штыхаў зрабіў шурф побач з паўночна-ўсходнім кутом храма, дзе было месца, у якім папярэднія археолагі не дайшлі да мацерыка, і высветліў, што пясок з падмуркавага рова перакрыў пласт пажару таўшчынёй 15 см, які ляжаў на мацерыку. У гэтым пласце даследчык знайшоў венчык гаршка канца XI ст. і бронзавую частку падсвечніка. Ён выказаў меркаванне, што тут раней стаяла драўляная царква, якая згарэла.

Доўгі час меркаванне Э.Загарульскага наконт даціроўкі мінскага храма большасць даследчыкаў не падзяляла. Аднак у 2003 г. яго падтрымаў А.Кушнярэвіч, які датаваў мінскі храм, спасылаючыся на Э.Загарульскага, 70-мі гадамі XI ст. Ён лічыць, што храм пачалі будаваць майстры з Велікапольшчы.

Аднак сучасныя гісторыкі схіляюцца да таго, што храм пачаў будаваць першы незалежны менскі князь Глеб Усяславіч, які ў 1104 г. замяніў у Менску князя Давыда.

Магчыма, Глеб здолеў атрымаць з Польшчы майстроў для пабудовы каменнага храма, бо з Полацкам прамых сувязей у яго не было. Але ці варта ўвесь час прытрымлівацца версіі аб польскім паходжанні будаўнікоў мінскага храма? Мы прапануем іншую версію.

Жонкай Глеба Мінскага была княжна Анастасія, дачка валынскага князя Яраполка і нямецкай графіні Кунігунды Арламюндскай. Кунігунда за сваё жыццё была тройчы ў шлюбе і займела ўплывовыя сувязі ў нямецкіх землях (зараз гэта Саксонія).

Таму Глеб мог звярнуцца да сваёй уплывовай цешчы, нямецкай графіні, і атрымаць майстроў з Саксоніі. Сярод іх маглі быць і тамтэйшыя славяне, якія здолелі хутка паразумецца з жыхарамі Мінска. У 1116 г. Глеб захапіў і абрабаваў багаты горад Слуцк і атрымаў грошы на будоўлю храма. Таму

будоўля магла пачацца ў 1116 – 1118 гг. Адразу ўзнікла праблема, дзе ўзяць камень і вапну для будаўніцтва. Самае вялікае радовішча даламіту, добрага вапняку, знаходзіцца ў ваколіцах Віцебска ў пасёлку Руба, які зараз стаў часткай абласнога горада. Відаць, Глеб змог дамовіцца з князем Віцебска (горада, які да 1021 г. не належаў да Полацкага княства), каб атрымаць камень для будоўлі.

Аднак у Кіеве да ўлады прыйшоў Уладзімір Манамах, пачалася новая вайна, Глеб трапіў у палон і ў Кіеве 13 верасня 1119 г. памёр. Будаўніцтва храма было спынена.

На месцы Мінскага храма былі могількі, дзе выяўлена 21 пахаванне ў дамавінах. Л. Аляксееў лічыў, што гэтыя пахаванні не мелі дачынення да каменнага храма і былі звязаны з драўлянай капліцай, якая раней знаходзілася побач. Архітэктар С.Багласаў распрацаваў праект музеефікацыі Мінскага замчышча разам з падмуркамі каменнага храма. Аднак рэалізацыя гэтых планаў пакуль не ажыццявілася.

Пасля таго як у XVI ст. Мінск (тады Менск) стаў цэнтрам ваяводства, ён стаў вялікім горадам.

У XVII-XVIII стст. умацаванні горада ўключалі замак і паўкальцо земляных валоў і равоў з паўднёвага, найбольш слабага боку. Горад, кампактны ў плане, крыху перывышаў паўкруг і па характары вулічнай сеткі адносіўся да двухцэнтравага, радыяльна-паўкальцовага з прамавугольнымі элементамі тыпу. Цэнтрамі сыходжання вуліц радыяльнай накіраванасці былі замак з Ніжнім рынкам, а таксама Высокі рынак; у раёне апошняга планіровачная структура набліжалася да прамавугольнай.

Ансамбль забудовы Высокага рынку (пазней – Саборная плошча), які фарміраваўся на працягу XVI- пачатку XX ст., - выдатная з’ява ў гісторыі доўлідства. На малой тэрыторыі канцэнтравалася вялікая колькасць дамінантаў, што абумовіла насычанасць архітэктурнай кампазіцыі. У прасторавай структуры ансамбля спалучаліся ўласцівасці сярэднявковай і рэнесансна-барочнай горадабудаўнічых культур.

Асноўнымі збудаваннямі ансамбля з'яўляліся: ратуша, звесткі аб якой сустракаюцца ўпершыню ў канцы XV ст., адбудаваная ў XVI і XVII стст., гасцінны двор, згаданы ў XVI ст., комплекс мужчынскага і жаночага базыльянскіх манастыроў першай паловы XVII-XVIII ст. з самым буйным у Мінску храмам, асобнай званіцай і развітым комплексам іншых пабудоў; мужчынскі і жаночы бернардзінскія кляштары першай паловы XVII-XVIII ст. з барочнымі касцёламі; дамініканскі кляштар таго ж часу, меў своеасаблівую браму перад галоўным фасадам храма; будынак гарадскога тэатра канца XVIII ст., рэканструктаваны на працягу XIX і пачатку XX стст.; гасцініца пачатку XIX ст., перабудаваная ў 1884 г. і ў стылі мадэрн – у 1906-1908 гг., якая атрымала назву “Еўропа” і стала найбуйнейшым грамадзянскім будынкам Мінска; сінагога XVIII ст. з парадным дваром.

У XIX ст. разбураны ці перабудаваны асобныя выдатныя архітэктурныя збудаванні. У многім гэты працэс быў абумоўлены ўнутрыпалітычнай сітуацыяй, якая наступіла пасля паўстанняў ў 1830-1831 гг і ў 1863-1864 гг.

Яшчэ ў 1920-1930-х гг. цэнтр Мінска ўяўляў сабой цэласнае і буйнамаштабнае гісторыка-горадабудаўнічае ўтварэнне, якое сінтэзавала ў сабе культурную спадчыну розных эпох, хаця і тады знішчаліся каштоўныя грамадскія будынкі.

У 20-я гг. XX ст. Савет народных Камісараў БССР прыняў дакумент аб ахове помнікаў даўніны. Там былі Мінскае замчышча, а таксама дамініканскі, езуіцкі і бернардзінскі касцёлы. Аднак ужо ў 30-я гг. некаторыя помнікі дойлідства былі знішчаны, у тым ліку і славетная Святадухаўская царква на Высокім рынку.

Шмат унікальных помнікаў былі моцна пашкоджаны пад час вайны у 1941-1944 гг. Ужо пасля вайны ў 1950 г. знеслі рэшткі дамініканскага касцёла і кляштара.

Быў перабудаваны будынак езуіцкага касцёла і разбурана вежа з гадзіннікам каля яго галоўнага фасада, а праз Мінскае замчышча праклалі Паркавую магістраль.

У канцы 60-х – пачатку 70-х гадоў пачалося разбурэнне вуліцы Нямігі. Мясцовыя архітэктары сталі выступаць за практычную ліквідацыю гістарычнага цэнтра Мінска, асабліва Верхняга горада, дзе прапаноўвалі зрабіць сістэму фантанаў, каб быў прыгожы выгляд “на водна-зямліны дыяметр беларускай сталіцы”. Тым не менш пад націскам беларускай інтэлегенцыі гістарычны цэнтр Мінска – Верхні горад, Траецкае і Ракаўскае прадмесці ў 1979 г. былі ўзятыя пад ахову дзяржавы. Тут забаранялася новае будаўніцтва, якое магло парушыць гістарычнае асяроддзе.

Адзін з першых мураваных будынкаў у Верхнім горадзе гэта гарадская ратуша. Яе будаўніцтва пачалося ў 1591 г.

Яна размяшчалася ў цэнтры былога Высокага рынку (цяпер плошча Свабоды). Гэтая мясціна з XVI ст. да 30-х гадоў XX ст. з’яўлялася галоўным гандлёвым, адміністрацыйным і культурным цэнтрам нашай сталіцы. Вандроўнікі, якія наведалі Мінск у XVII ст., пісалі, што ратуша з’яўляецца адным з самых слаўных будынкаў на плошчы. У канцы XVIII ст. мінскі архітэктар Ф.Крамер перабудаваў ратушу і надаў ёй рысы класіцызму.

Паводле праектных чарцяжоў, гэта быў прамавугольны ў плане двухпавярховы будынак, пасярэдзіне якога ўзвышалася вежа са шпілем. Тарцы галаўнога фасада і порцік перад уваходам былі ўпрыгожаны калонамі іанічнага ордэра. Памяшканні ратушы ў канцы XVIII-пачатку XIX ст. займалі гарадскі суд, магістрат і гаўшвахта. У 30-х гадах XIX ст. тут знаходзілася музычная школа, а з 1844 г. і гарадскі тэатр. Але ў 60-я гады XIX ст. будынак ратушы быў ушчэнт разбураны.

Ідэя аднавіць мінскую ратушу ўзнікла ў 70-я гады мінулага стагоддзя. Падчас раскопак 1979 і 1988 г. археолагі Валянцін Собаль і Зянон Пазняк выявілі падмуркі ратушы і фрагменты цаглянай муроўкі сцен, а таксама падлогу ў двух памяшканнях першага паверха, заглыбленых у мацярык на 0,5-0,6 м. Будынак ратушы быў зроблены з малафарматнай цэгля-пальчаткі памерам 25-27*12-13,5*5-6 см. у тэхніцы мяшанай муроўкі з выкарыстаннем камянёў. Таксама знойдзены рэшткі калон ад галаўнога і заходняга порцікаў,

пабудаваных у XVIII ст. У цэнтральнай частцы ратушы археолагі выявілі рэшткі кафельнай печы XVII ст. з паліванай кафлі зялёнага колеру з раслінным арнамантам.

Потым рэстаўратары распрацавалі праект поўнага цікавага помніка нашай архітэктуры. Работы выканала архітэктурна-праектная майстэрня ТАА “Трайпл” па замове АТ “Стары Менск”. Навуковы кіраўнік праекта вядомы беларускі рэстаўратар Сяргей Багласаў. Знешні выгляд будынка зроблены паводле захаваных выяў і чарцяжоў. На вежы размясцілі герб Мінска з ветранікам (флюгерам) і прыгожы гарадскі гадзіннік. На другім паверсе знаходзіцца зала гарвыканкама для ўрачыстых сустрэч. Першы і падвальны паверхі былі адведзены аўтарамі праекта пад музейную экспазіцыю. У яе цэнтры прапанавана размясціць вялікі макет гістарычнага цэнтра Мінска пачатку XIX ст. Адбудова Ратушы адбылася за год. Зараз гэты прыгожы і велічны будынак у цэнтры нашай сталіцы.

У 1986 г. у Мінску на Кастрычніцкай (былой Цэнтральнай) плошчы адкапаны рэшткі дамініканскага касцёла (першая чвэрць XVII ст.). Выявілася, што помнік быў прыстасаваны да абароны, бо на адным з яго фасадаў захаваліся байніцы ніжняга бою.

Кіраваў раскопкамі Зянон Пазняк. Археолаг знайшоў шмат рознакаляровых паліваных плітак падлогі і значную колькасць паліванай дахоўкі зялёнага і светла-карычневага колеру. Касцёл быў пабудаваны так, што байніцы для гармат знаходзіліся на бакавым фасадзе, які размяшчаўся паралельна земляным бастыёнам, што абаранялі Менск у XVII ст. Пасля раскопак аб’ект быў занасерваваны з мэтай аднаўлення ў будучым.

У канцы 60-х гадоў XX ст. зноў з’явілася рэальная пагроза гістарычнаму цэнтру Мінска. С. Мусінскі, Д. Кудраўцаў і Л. Каджар прапанавалі праект рэканструкцыі вуліцы Няміга, паводле якога старажытная забудова зносілася, а вуліца значна пашыралася. Нягледзячы на супраціў грамадскасці і крытычных артыкулаў у цэнтральных савецкіх газетах, Нямігу знеслі, і на адным з яго бакоў пабудавалі жылы дом, які атрымаў мянушку “Дом Мусінскага”.

Рэальная пагроза ўзнікла і для Петрапаўлаўскай царквы, помніка архітэктуры XVII ст., прыстасаванай пад архіў Кастрычніцкай рэвалюцыі. Помнік удалося захаваць, але пастаўлены побач “Дом Мусінскага” знішчыў аб’ект як дамінанту старажытнага Мінска. Дарэчы, падчас зямельных работ на вуліцы Няміга будаўнікі натрапілі на ганчарны горн канца XVI- пачатку XVII ст., у якім захавалася шмат посуду і кафлі.

У гэты ж час архітэктары на чале з Ю. Шмітам і Ю. Грыгор’евым задумалі знесці гістарычную забудову Верхняга горада і Траецкага Прадмесця разам з Купалаўскім тэатрам.

Але, дзякуючы намаганням беларускай інтэлігенцыі, і асабіста Уладзіміра Караткевіча, гэтую задумку ўдалося прыпыніць. Тады, у другой палове 70-х гадоў XX ст., узнікла грамадская ініцыятыва зрабіць праект адбудовы і рэканструкцыі гэтай часткі гістарычнага цэнтра.

Сфарміравалася група спецыялістаў, у якую ўвайшлі маладыя архітэктары-рэстаўратары на чале з Сяргеем Багласавым, гісторык Уладзімір Дзянісаў, археолаг і мастацтвазнаўца Зянон Пазняк, археолаг Валянцін Собаль, аўтар гэтай працы, іншыя энтузіясты адраджэння Мінска. Да 1979 г. быў зроблены дэтальны праект гістарычнай рэканструкцыі Мінска, а таксама макет аднаўлення Верхняга горада з ратушай, гандлёвымі радамі, Святадухаўскай царквой і іншымі страчанымі, альбо знявечанымі раней, а зараз цалкам адноўленымі храмамі і кляштарамі.

Аформлены маляўнічы альбом з праектам захавання Мінска, праз супрацоўніка ЦК КПБ Уладзіміра Гілепа, перадалі ў рукі непасрэдна Пятра Машэрава. Праект яму спадабаўся і яго зацвердзілі, адмяніўшы папярэднія прапановы. У 1980 г. пачалася рэканструкцыя Траецкага прадмесця, а потым Верхняга горада. Цалкам грамадскі праект быў рэалізаваны ў 2012 г.

У сакавіку 1980 г. прынята пастанова Мінскага гаркома КПБ і гарвыканкома “Аб рэканструкцыі гістарычнай часткі горада Мінска”. У адпаведнасці з ёй трэба было аднавіць гарадскую старажытную забудову, надаць ёй новую, культурную функцыю. Хацелі аднавіць тры гістарычныя

раёны нашай сталіцы: Верхні горад (кварталы, абмежаваныя вуліцамі Інтэнацыянальнай, Рэспубліканскай, Нямігай і ракой Свіслач), Траецкае прадмесце (вуліцы М.Горкага, Янкі Купалы і ракой Свіслач) і Ракаўскае прадмесце (вуліцы М. Астроўскага, Віцебская, Вызвалення і Замкавая). Спачатку будаўнікі прыйшлі ў Траецкае прадмесце, каб, назапасіўшы тут неабходны вопыт, перайсці да комплекснай рэгенерацыі найбольш каштоўнай і старажытнай часткі Мінска – Верхняга горада. Траецкае прадмесце – квартал, забудаваны ў XIX ст. невысокімі камяніцамі з характэрным дэкорам, утульнымі маленькімі дворыкамі, злучанымі праходамі ў адзінае цэлае, - дайшоў да нас у вельмі дрэнным стане. Незваротна страчаны амаль усе малыя формы: брамы, каваныя агароджы, калодзежы, ліхтары, лесвіцы, частка балконаў, зменена форма дахаў, многія будынкі перабудаваны, страцілі першапачатковае аблічча і знаходзіліся ў дрэнным тэхнічным стане, бо капітальных рамонтаў пасля апошняй вайны тут не было. Усё гэта зрабіла немагчымым акадэмічную рэстаўрацыю, бо квартал згубіў старое наваколле. Таму пры яго аднаўленні быў вызначаны кірунак на рэгенерацыю. Для гэтай мэты былі скарыстаны розныя архітэктурна-рэстаўрацыйныя сродкі. Па-першае, рэстаўрацыя фасадаў, аднаўленне па архіўных дакументах, старых фотаздымках і узорах XIX ст. аконных і балконных рашотак, філёнгавых дзвярэй, ліхтароў, шыльдаў, брам, высокіх дахаў, накрытых чырвонай дахоўкай. Па-другое – аднаўленне страчаных вуглавых будынкаў. Планавалася зрабіць іх па захаваным чарцяжах, але, на жаль, гэта не было зроблена, і іх новая архітэктура не зусім упісваецца ў планіроўку квартала.

Нягледзячы на шматлікія страты гістарычны цэнтр Мінска зараз стаў цікавым для айчынных і замежных турыстаў, мае шэраг музеяў і прыцягальны не толькі для гасцей, але і для мясцовых жыхароў.

Ключавыя словы: Верхні горад, Траецкае прадмесце, Саборная плошча, ратуша, кляштар, касцёл, рэгенерацыя.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Калі і хто хацеў збудаваць першы каменны храм у Мінску?

2. З якіх частак складаецца гістарычны цэнтр Мінска?
3. Хто аўтар рэстаўрацыі мінскай ратушы?
4. Калі пачалася рэканструкцыя Траецкага прадмесця?
5. Якія археолагі даследавалі Мінскае Замчышча?
6. Якія археолагі вывучалі Верхні горад?
7. Калі была скончана рэстаўрацыя гістарычнага цэнтра нашай сталіцы?

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Агееў, А.Р. Магілёўская ратуша. Гістарычны лёс і адраджэнне / А. Агееў, А. Трусаў. – 2-е выд., папр. і дап. – Магілёў: Магіл. абл. узбуйн. друк. 2010. – 160 с.
2. *Алексеев, Л. В.* Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-я годы XX в. / Л. В. Алексеев. – Минск: Беларуская навука, 1996. – 206 с.
3. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. В 2 т. Т. 1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Проспект, 2016. - 557 с.
4. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. Т.1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Оригинал-макет, 2017. – 557 с.
5. *Багласаў, С. Г.* Праблемы аднаўлення страчаных форм і функцый помнікаў архітэктуры Беларусі пры іх рэстаўрацыі / С. Г. Багласаў // Помнікі старажытнай беларускай культуры. Новыя адкрыцці. – Мінск, 1984. – С. 126–132.
6. *Багласов, С. Г.* Возрождение исторического центра Минск (1980-2016 гг.): научно-реставрационный отчет научного руководителя объекта (документальная хроника) / С. Г. Багласов. – Минск: Издатель Змітер Колас, 2019. – 124 с.
7. *Беларуская* кафля / А. А. Трусаў [і інш.]; пад рэд. С. А. Мілючэнкава. – Мінск: Беларусь, 1989. – 150 с.
8. *Гліннік, В. В.* Неабходнасць стратэгіі захавання архітэктурнай спадчыны Беларусі савецкага перыяду / В. В. Гліннік // Каштоўнасці мінуўшчыны – 6: Гіст. цэнтры гарадоў Беларусі: праблемы і шляхі іх вырашэння: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 28 лістап. 2002 г. / пад агул. рэд. С. В. Марцэлева. – Мінск, 2003. – С. 45–57.
9. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.
10. *Кимеева, Т. И.* Основы консервации и реставрации археологических и этнографических музейных предметов : учеб. пособие / Т. И. Кимеева, И. В. Окунева. – Кемерово : Кемеровский государственный университет культуры

и искусств (КемГУКИ), 2009. – 252 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=228103>. – Дата доступа: 05.05.2021.

11. Клепиков, Н. Е. Памятники истории и культуры Беларуси (конец XVIII – первая треть XX в.). Проблемы сохранения / Н. Е. Клепиков. – Минск : Издательский центр БГУ, 2015. – 471 с.

12. Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб культуры : [прыняты Палатай прадстаўнікоў 24 чэрв. 2016 г. : адобр. Саветам Рэсп. 30 чэрв. 2016 г.] : уступае ў сілу з 3 лют. 2017 г. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2016. – 270 с.

13. Локотко, А.И. Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.

14. Мартыненко, И.Э. Законодательство об охране историко-культурного наследия и прокурорский надзор за его исполнением. / И. Э. Мартыненко. – Минск: Тесей, 2001. – 245 с.

15. Миронова, А. Ф. Экспертиза и атрибуция изделий декоративно-прикладного искусства : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по укрупненной группе специальностей 54.03.00 «Изобразительное и прикладные виды искусств» / А. Ф. Миронова. – 2-е изд. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2021. – 94 с.

16. Мірскі замак і замкі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Праблемы рэстаўрацыі і музеіфікацыі. Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, 4 чэрвеня 2005 г. г.п. Мір, Гродзенская вобл. / Нав. рэд. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск: ТАА «Белпрынт», 2006. – 192 с.

17. Михайловский, Е. В. Реставрация памятников архитектуры / [предисл. П. Максимова] ; Науч.-исслед. ин-т теории, истории и перспективных проблем сов. архитектуры. – М. : Стройиздат, 1971. – 190 с.

18. Памятники всемирного наследия / Кисель В.П. и др. – Мн.: БелЭн, 1998. – 288 с.

19. *Подъяпольский, С. С.* Основы реставрации памятников архитектуры / С. С. Подъяпольский. – М.: Стройиздат, 1983. – 270 с.
20. *Реставрация*, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Выпуск 2. Технические средства освещения музеев и реставрационных мастерских. – М.: Наука, 1984. – 48 с.
21. *Реставрация*, исследования и хранение музейных и художественных ценностей. Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. Выпуск 1. – М.: Наука, 1984 – 30 с.
22. *Рыцарев, К. В.* Европейская реставрационная мысль в 1940–1980-е годы: пособие для изучения теории архитектурной реставрации / К. В. Рыцарев, А. С. Щенков. – Изд. 3-е. – М.: URSS, Ленанд, 2017. – 92, [1] с.
23. *Слюнченко, В.Г.* Полоцкий Софийский собор. Историко-архитектурный очерк. / В. Г. Слюнченко. – Мн.: Полымя, 1987. – 240 с.
24. Страчаная спадчына / Т. В. Габрусь, А. М. Кулагін, Ю. У. Чантурыя і інш. ; Уклад. Габрусь Т.В.. – Мінск: Полымя, 1998. – 351 с.
25. *Трусаў, А.А.* Мінулае і сучаснасць Лідскага замка / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – №6. – С. 21-23.
26. Трусаў А.А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі. /А. А. Трусаў– Мінск: ТАА «Лекцыя», 2001. – 204 с.
27. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.
28. *Трусаў, А.* Беларускія кафляныя печы / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – №5. – С. 4–17.
29. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойлідства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.
30. *Шайхутдинова, А.Р.* Основы реставрации : учеб. пособие / А. Р. Шайхутдинова, Р. Р. Сафин, А. Ф. Гараева . – Казань : Казанский научно-исследовательский технологический университет (КНИТУ), 2018. – 108 с. –

Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=612759>. – Дата доступа: 05.05.2021.

31. Школа музейных кансерватараў: бытавая кераміка, этнаграфічны тэкстыль: навукова-метадычны матэрыял / Беларускі дзяржаўны інстытут праблем культуры, Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі; укладальнік А. Б. Сташкевіч; навуковы рэдактар Л. У. Дамнянкова. – Мінск: БелДІПК, 2005. – 75 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА

Тэматыка семінарскіх і практычных заняткаў

Семінарскія і практычныя заняткі разлічаны на замацаванне і пашырэнне ведаў па вучэбнай дысцыпліне “Асновы кансервацыі і рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры”. Пры падрыхтоўцы да семінарскіх і практычных заняткаў студэнтам неабходна карыстацца прапанаванай літаратурай, рабіць неабходныя нататкі, імкнуцца да сварэння пэўных абагульненняў на падставе набытага фактычнага матэрыялу.

Форма выканання работы – напісанне рэферата, вусны адказ у выглядзе паведамлення, гутарка па тэме і інш.

Семінар 1

Рэканструкцыя і рэстаўрацыя Верхняга горада ў Мінску

1. Узнікненне Верхняга горада як архітэктурнага ансамбля у XVI—XVIII ст. Плошча Свабоды і яе забудова. Разбурэнне помнікаў архітэктуры і іх перабудова ў 1930-х, 1950-60-я гг. Знішчэнне забудовы Мінскага замчышча і вуліцы Няміга.
2. Праект поўнага знішчэння Верхняга горада ў 1970-х гг. Дзейнасць беларускай інтэлігенцыі па яго захаванні.
3. Рэканструкцыя Траецкага прадмесця
4. Аднаўленне помнікаў Верхняга горада ў пачатку 1990-х гг. Дзейнасць акцыянернага таварыства «Стары Менск».
5. Адбудова і прыстасаванне кляштара базіліянак, «Дома масонаў, «сядзібы Ваньковічаў», гандлёвых радоў і Мінскай ратушы.
6. Рэканструкцыя жылой забудовы і знос асобных будынкаў (вуліцы Герцэна, Гандлёвая, Рэвалюцыйная і Кірыла і Мефодзія).
7. Праблема аднаўлення Свята-Духаўскай царквы XVII ст. Аднаўленне польскімі рэстаўратарамі былога езуіцкага касцёла XVIII ст.
8. Аднаўленне і рэканструкцыя Лошацкай сядзібы і Лошацкага парка.

Літаратура

Асноўная

1. *Багласаў, С. Г.* Праблемы аднаўлення страчаных форм і функцый помнікаў архітэктуры Беларусі пры іх рэстаўрацыі / С. Г. Багласаў // Помнікі старажытнай беларускай культуры. Новыя адкрыцці. – Мінск, 1984. – С. 126–132.
2. *Багласов, С. Г.* Возрождение исторического центра Минск (1980-2016 гг.): научно-реставрационный отчет научного руководителя объекта (документальная хроника) / С. Г. Багласов. – Минск: Издатель Змітер Колас, 2019. – 124 с.
3. *Страчаная спадчына* / Т. В. Габрусь, А. М. Кулагін, Ю. У. Чантурыя і інш.; Уклад. Габрусь Т.В.. – Мінск: Польша, 1998. – 351 с.
4. *Трусаў, А.* Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.

Дадатковая

1. *Алексеев, Л. В.* Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-я годы XX в. / Л. В. Алексеев. – Минск: Беларуская навука, 1996. – 206 с.
2. *Гліннік, В. В.* Неабходнасць стратэгіі захавання архітэктурнай спадчыны Беларусі савецкага перыяду / В. В. Гліннік // Каштоўнасці мінуўшчыны – 6: Гіст. цэнтры гарадоў Беларусі: праблемы і шляхі іх вырашэння: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 28 лістап. 2002 г. / пад агул. рэд. С. В. Марцэлева. – Мінск, 2003. – С. 45–57.
3. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.
4. *Трусаў А.А.* Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі. /А. А. Трусаў– Мінск: ТАА «Лекцыя», 2001. – 204 с.
5. *Трусаў, А.* Беларускія кафляныя печы / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – №5. – С. 4–17.

Семінар 2

Рэстаўрацыя мемарыяльных садоў і паркаў

1. Праблема рэстаўрацыі і прыстасавання помнікаў сядзібна-паркавай архітэктуры.
2. Супрацоўніцтва архітэктараў-рэстаўратараў і садоўнікаў-дэкаратараў. Рэстаўрацыйныя работы на сядзібных і парках у Гомелі, Жылічах, Снове, Хальч і Свяцку.
3. Аднаўленне гістарычных паркаў у Нясвіжы і Міры. Праблема аднаўлення Лошыцкага парку ў Мінску.
4. Захаванне гарадскіх сквераў і бульвараў.
5. Аднаўленне садова-паркавай скульптуры і малых архітэктурных формаў.
6. Мемарыяльныя сядзібы, ператвораныя ў музеі (Завоссе і Залессе).

Літаратура

Асноўная

1. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.
2. Клепиков, Н. Е. Памятники истории и культуры Беларуси (конец XVIII – первая треть XX в.). Проблемы сохранения / Н. Е. Клепиков. – Минск : Издательский центр БГУ, 2015. – 471 с.
3. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.
4. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.

Дадатковая

1. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. В 2 т. Т. 1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Проспект, 2016. - 557 с.
2. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. Т.1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Оригинал-макет, 2017. – 557 с.

3. *Миронова, А. Ф.* Экспертиза и атрибуция изделий декоративно-прикладного искусства : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по укрупненной группе специальностей 54.03.00 «Изобразительное и прикладные виды искусств» / А. Ф. Миронова. – 2-е изд. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2021. – 94 с.

4. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойдства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.

5. *Шайхутдинова, А.Р.* Основы реставрации : учеб. пособие / А. Р. Шайхутдинова, Р. Р. Сафин, А. Ф. Гараева . – Казань : Казанский научно-исследовательский технологический университет (КНИТУ), 2018. – 108 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=612759>. – Дата доступа: 05.05.2021.

Практычныя заняткі

Занятак № 1

Рэстаўрацыя і ахова помнікаў

на тэрыторыі Беларусі ў XVIII – пачатку XX ст.

1. Адносіны да помнікаў гісторыі і культуры ў XVIII – пачатку XIX ст.

Першыя археалагічныя раскопкі

2. Даследаванні архітэктурных аб'ектаў у XIX ст.
3. Першыя спробы рэстаўрацыі і кансервацыі ў XIX ст. - пачатку XX ст.
4. Дзейнасць Пятра Пакрышкіна на тэрыторыі Беларусі
5. Кансервацыя Каложскай царквы ў Гродна, Лідскага замка і

Камянецкай вежы

Літаратура

Асноўная

1. *Алексеев, Л. В.* Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-я годы XX в. / Л. В. Алексеев. – Минск: Беларуская навука, 1996. – 206 с.
2. *Трусаў, А.А.* Мінулае і сучаснасць Лідскага замка / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – №6. – С. 21-23.
3. *Трусаў, А.* Кароткая гісторыя архітэктурны Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.
4. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойлідства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.

Дадатковая

1. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.

2. *Михайловский, Е. В.* Реставрация памятников архитектуры / [предисл. П. Максимова] ; Науч.-исслед. ин-т теории, истории и перспективных проблем сов. архитектуры. – М. : Стройиздат, 1971. – 190 с.
3. *Подъяпольский, С. С.* Основы реставрации памятников архитектуры / С. С. Подъяпольский. – М.: Стройиздат, 1983. – 270 с.
4. *Слюнченко, В.Г.* Полоцкий Софийский собор. Историко-архитектурный очерк. / В. Г. Слюнченко. – Мн.: Полымя, 1987. – 240 с.
5. *Шайхутдинова, А.Р.* Основы реставрации : учеб. пособие / А. Р. Шайхутдинова, Р. Р. Сафин, А. Ф. Гараева . – Казань : Казанский научно-исследовательский технологический университет (КНИТУ), 2018. – 108 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=612759>. – Дата доступа: 05.05.2021.

Практычны занятак №2

Рэстаўрацыя і ахова помнікаў

на тэрыторыі Заходняй беларусі (1921-1939 гг.)

1. Польскае заканадаўства і структура кансерватарскіх устаноў у краіне. Вяртанне храмаў каталіцкай царкве.
2. Аднаўленне дзейнасці Віленскага ўніверсітэта і яго роля ў вывучэнні гісторыка-культурнай спадчыны.
3. Дзейнасць Я. Клоса, Я. Драздовіча і Я. Ядкоўскага.
4. Кансервацыя і рэстаўрацыя беларускіх замкаў (Крэва, Мір і інш.). Аднаўленне касцёла XVI ст. у в. Гнёзна Ваўкавыскага раёна. Беларускі музей імя Івана Луцкевіча ў Вільні і яго калекцыі будаўнічых матэрыялаў.
5. Археалагічныя раскопкі ў Гродне. Адкрыццё Верхняй і Ніжняй царкваў і рэштак княжаскага палаца XII ст. на тэрыторыі Старога Замка. Вывучэнне Каложскай (Барысаглебскай) царквы.

Літаратура

Асноўная

1. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.
2. *Трусаў, А.А.* Мінулае і сучаснасць Лідскага замка / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – №6. – С. 21-23.
3. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.
4. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойлідства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.

Дадатковая

1. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.
2. Мірскі замак і замкі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Праблемы рэстаўрацыі і музеіфікацыі. Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, 4 чэрвеня 2005 г. г.п. Мір, Гродзенская вобл. / Нав. рэд. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск: ТАА «Белпрынт», 2006. – 192 с.
3. *Памятники* всемирного наследия / Кисель В.П. и др. – Мн.: БелЭн, 1998. – 288 с.
4. Страчаная спадчына / Т. В. Габрусь, А. М. Кулагін, Ю. У. Чантурыя і інш. ; Уклад. Габрусь Т.В.. – Мінск: Польша, 1998. – 351 с.

Практычны занятак №3

Праблемы кансервацыі і рэстаўрацыі беларускіх замкаў

1. Архітэктурна-археалагічнае вывучэнне Мірскага замка. Праблемы яго аднаўлення і прыстасавання. Наданне помніку статусу аб'екта сусветнай спадчыны. Лёс Мірскай капліцы пачатку XX ст. і касцёла ў Міры.
2. Гісторыя будаўніцтва і рэстаўрацыі палаца-паркавага ансамбля ў Нясвіжы. Дзейнасць Антона Радзівіла і яго жонкі. Адбудова Нясвіжскай ратушы. Сучасны стан Нясвіжскага замка.

3. Трагічны лёс Крэўскага замка ў Першую Сусветную вайну. Археалагічнае вывучэнне і спроба кансервацыі ў канцы XX ст. Рух моладзі ў абарону Крэўскага замка. Сённяшні стан Крэўскага замка.

4. Замак-кастэль у Лідзе. Гісторыя вывучэння. Рэстаўрацыя-рамонт у пачатку XX ст., дзейнасць польскіх кансерватараў. Праект кансервацыі, рэстаўрацыі і прыстасавання Лідскага замка ў 1980-я гг. Сучасныя праблемы аднаўлення і прыстасавання Лідскага замка.

5. Археалагічнае вывучэнне, кансервацыя і аднаўленне замка ў мястэчку Любча.

6. Стары замак у Гродне. Археалагічнае вывучэнне ў XX – пачатку XXI ст. Аднаўленне замка як сядзібу Стэфана Баторыя. Навуковыя спрэчкі наконт яго выгляду і якасці рэстаўрацыйных работ.

Літаратура

Асноўная

1. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.

2. Мірскі замак і замкі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Праблемы рэстаўрацыі і музеіфікацыі. Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, 4 чэрвеня 2005 г. г.п. Мір, Гродзенская вобл. / Нав. рэд. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск: ТАА «Белпрынт», 2006. – 192 с.

3. *Трусаў, А.А.* Мінулае і сучаснасць Лідскага замка / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2008. – №6. – С. 21-23.

4. *Трусаў, А.* Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.

5. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойлідства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.

Дадатковая

1. *Алексеев, Л. В.* Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-я годы XX в. / Л. В. Алексеев. – Минск: Беларуская навука, 1996. – 206 с.
2. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.
3. *Трусаў А.А.* Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі. /А. А. Трусаў– Минск: ТАА «Лекцыя», 2001. – 204 с.

Практычны занятак №4

Рэстаўрацыя і кансервацыя помнікаў народнага дойлідства

1. Захаванне помнікаў драўлянага дойлідства. Узнікненне музеяў пад адкрытым небам у Заходняй Еўропе і СССР. Дзяржаўны гісторыка-архітэктурны музей «Кіжы».
2. Стварэнне Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту.
3. Праблемы захавання драўляных помнікаў архітэктуры ў вялікіх гарадах. Гродзенскі лямус XVII ст.
4. Культываванне драўлянага дойлідства Беларусі, праблемы захавання і рэстаўрацыі.
5. Рэшткі драўляных будынкаў, знойдзеныя пры археалагічных раскопках, іх кансервацыя і захаванне. Сушка археалагічнага дрэва ў камеральных умовах.

Літаратура

Асноўная

1. *Кимеева, Т. И.* Основы консервации и реставрации археологических и этнографических музейных предметов : учеб. пособие / Т. И. Кимеева, И. В. Окунева. – Кемерово : Кемеровский государственный университет культуры и искусств (КемГУКИ), 2009. – 252 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=228103>. – Дата доступа: 05.05.2021.

2. *Памятники* всемирного наследия / Кисель В.П. и др. – Мн.: БелЭн, 1998. – 288 с.

3. *Реставрация*, исследования и хранение музейных и художественных ценностей. Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. Выпуск 1. – М.: Наука, 1984 – 30 с.

4. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.

Дадатковая

1. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. В 2 т. Т. 1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Проспект, 2016. - 557 с.

2. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. Т.1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Оригинал-макет, 2017. – 557 с.

3. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.

4. *Шайхутдинова, А.Р.* Основы реставрации : учеб. пособие / А. Р. Шайхутдинова, Р. Р. Сафин, А. Ф. Гараева . – Казань : Казанский научно-исследовательский технологический университет (КНИТУ), 2018. – 108 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=612759>. – Дата доступа: 05.05.2021.

Практычны занятак №5

Захаванне і кансервацыя вырабаў з дрэва.

Археалагічны музей “Бярэсце”

1. Рэстаўрацыя вырабаў з дрэва. Паняцце «археалагічнае дрэва». Метад кансервацыі «археалагічнага» дрэва. Методыка прафесара В. Е. Віхрова.

2. Этнаграфічныя прадметы з дрэва і іх захаванне, кансервацыя і рэстаўрацыя.

3. Гісторыя стварэння археалагічнага музея «Бярэсце».

4. Кансервацыя і рэстаўрацыя вырабаў з бяросты. Берасцяныя граматы і іншыя вырабы з бяросты.

5. Метад дэндрахраналогіі для датыроўкі старажытнага дрэва.

Літаратура

Асноўная

1. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.

2. *Локотко, А.И.* Архитектурное наследие Беларуси: развитие традиций, охраны и реставрация / А. И. Локотко. – Минск: Право и экономика, 2004. – 303 с.

3. *Подъяпольский, С. С.* Основы реставрации памятников архитектуры / С. С. Подъяпольский. – М.: Стройиздат, 1983. – 270 с.

4. *Реставрация, исследования и хранение музейных и художественных ценностей.* Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. Выпуск 1. – М.: Наука, 1984 – 30 с.

Дадатковая

1. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. В 2 т. Т. 1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Проспект, 2016. - 557 с.

2. *Алексеев, Ю. В.* Объекты культурного наследия : учеб. Т.1, 2 / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Оригинал-макет, 2017. – 557 с.

3. *Кимеева, Т. И.* Основы консервации и реставрации археологических и этнографических музейных предметов : учеб. пособие / Т. И. Кимеева, И. В. Окунева. – Кемерово : Кемеровский государственный университет культуры и искусств (КемГУКИ), 2009. – 252 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=228103>. – Дата доступа: 05.05.2021.

4. *Клепиков, Н. Е.* Памятники истории и культуры Беларуси (конец XVIII – первая треть XX в.). Проблемы сохранения / Н. Е. Клепиков. – Минск : Издательский центр БГУ, 2015. – 471 с.

Захаванне, кансервацыя і рэстаўрацыя вырабаў з керамікі, шкла, скуры і косці

1. Археалагічная кераміка. Апрацоўка і захаванне ляпной керамікі эпохі неаліту, бронзы і жалезнага веку. Рэстаўрацыя ганчарнай керамікі. Дагіпсоўка і таніраванне.
2. Стварэнне муляжоў. Рэстаўрацыя кафлі і кафляных печы.
3. Будаўнічая кераміка (цэгла, дахоўка, пліткі падлогі, галаснікі).
4. З'яўленне шкляных вырабаў на тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і жалезнага веку. Беларускае гутнае шкло. Археалагічнае шкло. Ірызацыя археалагічнага шкла. Вырабы з каляровых эмаляў і іх захаванне.
5. Вырабы са скуры і косці, выяўленыя падчас археалагічных раскопак, іх апрацоўка, захаванне і прадстаўленне ў экспазіцыі.
6. Археалагічныя знаходкі зробленыя з косці. Іх апрацоўка, кансервацыя і рэстаўрацыя. Антрапалагічныя і астэалагічныя калекцыі ў музеях.

Літаратура

Асноўная

1. *Беларуская кафля* / А. А. Трусаў [і інш.]; пад рэд. С. А. Мілючэнкава. – Мінск: Беларусь, 1989. – 150 с.
2. *Рестаўрацыя*, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Выпуск 2. Технические средства освещения музеев и реставрационных мастерских. – М.: Наука, 1984. – 48 с.
3. Трусаў А.А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі. /А. А. Трусаў– Мінск: ТАА «Лекцыя», 2001. – 204 с.
4. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.
5. *Трусаў, А.* Беларускае кафлянае печы / А. А. Трусаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – №5. – С. 4–17.

Дадатковая

1. *Калнін, В. В.* Мірскі замак / В. В. Калнін. – 2-е выд. – Мінск : Беларусь, 2005. – 155, [4] с.

2. *Миронова, А. Ф.* Экспертиза и атрибуция изделий декоративно-прикладного искусства : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по укрупненной группе специальностей 54.03.00 «Изобразительное и прикладные виды искусств» / А. Ф. Миронова. – 2-е изд. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2021. – 94 с.

3. *Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей.* Выпуск 2. Технические средства освещения музеев и реставрационных мастерских. – М.: Наука, 1984. – 48 с.

4. *Реставрация, исследования и хранение музейных и художественных ценностей.* Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. Выпуск 1. – М.: Наука, 1984 – 30 с.

5. *Трусаў, А. А.* Эвалюцыя будаўнічых матэрыялаў і тэхнікі манументальнага дойлідства Беларусі XI – XVIII стст. / А. А. Трусаў. – Мінск: БДУКМ, 2020. – 306 с.

6. Школа музейных кансерватараў: бытавая кераміка, этнаграфічны тэкстыль: навукова-метадычны матэрыял / Беларускі дзяржаўны інстытут праблем культуры, Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі; укладальнік А. Б. Сташкевіч; навуковы рэдактар Л. У. Дамнянкова. – Мінск: БелДІПК, 2005. – 75 с.

Практычны занятак №7

Захаванне, кансервацыя і рэстаўрацыя вырабаў з металу

1. Рэстаўрацыя металічных вырабаў. Механічны, хімічны і электрахімічны спосабы.

2. Нумізматычныя калекцыі і іх захаванне. Расчыстка манет, знойдзеных падчас археалагічных раскопак. Захаванне вырабаў з каштоўных металаў.

3. Вырабы з волава. «Алавяная чума». Свінцовыя вырабы і іх захаванне. Медныя і бронзавыя вырабы.

4. Віды паціны. Іржа на жалезных вырабах. Вырабы з жалеза ў музейных экспазіцыях. Спосабы прафілактыкі. «Гарматнае сала». Чыстка паліраваных, варанёных і інкруставаных вырабаў.

Літаратура

Асноўная

1. *Кимеева, Т. И.* Основы консервации и реставрации археологических и этнографических музейных предметов : учеб. пособие / Т. И. Кимеева, И. В. Окунева. – Кемерово : Кемеровский государственный университет культуры и искусств (КемГУКИ), 2009. – 252 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=228103>. – Дата доступа: 05.05.2021.

2. *Реставрация*, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Выпуск 2. Технические средства освещения музеев и реставрационных мастерских. – М.: Наука, 1984. – 48 с.

3. *Реставрация*, исследования и хранение музейных и художественных ценностей. Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. Выпуск 1. – М.: Наука, 1984 – 30 с.

4. *Рыцарев, К. В.* Европейская реставрационная мысль в 1940–1980-е годы: пособие для изучения теории архитектурной реставрации / К. В. Рыцарев, А. С. Щенков. – Изд. 3-е. – М.: URSS, Ленанд, 2017. – 92, [1] с.

Дадатковая

1. *Миронова, А. Ф.* Экспертиза и атрибуция изделий декоративно-прикладного искусства : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по укрупненной группе специальностей 54.03.00 «Изобразительное и прикладные виды искусств» / А. Ф. Миронова. – 2-е изд. – М. : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2021. – 94 с.

2. Трусаў А.А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стст. Гісторыя будаўнічай тэхнікі. /А. А. Трусаў– Мінск: ТАА «Лекцыя», 2001. – 204 с.

3. Трусаў, А. Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі / А.А. Трусаў : Мінск: Харвей, 2015. – 464 с.

4. *Шайхутдинова, А.Р.* Основы реставрации : учеб. пособие / А. Р. Шайхутдинова, Р. Р. Сафин, А. Ф. Гараева . – Казань : Казанский научно-исследовательский технологический университет (КНИТУ), 2018. – 108 с. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=612759>. – Дата доступа: 05.05.2021.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Пытанні да заліку

1. Ахова і рэстаўрацыя помнікаў на тэрыторыі Беларусі ў XVI- пач. XX стст.
2. Рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры на тэрыторыі Еўропы ў XIX- пач. XX стст.
3. Ахова помнікаў гісторыі і культуры на тэрыторыі Беларусі ў XX ст. (пасля 1917 г.)
4. Рэстаўрацыя і ахова помнікаў гісторыі і культуры ў СССР
5. Рэстаўрацыя помнікаў гісторыі і культуры ў БССР і Рэспубліцы Беларусь
6. Захаванне і рэстаўрацыя вырабаў з металу
7. Асноўная рэстаўрацыйная тэрміналогія
8. Асноўныя прынцыпы сучаснай рэстаўрацыі. Фарміраванне прынцыпаў сучаснай рэстаўрацыі
9. Рэстаўрацыя і рэгенерацыя мемарыяльных садоў і паркаў
10. Праблемы рэстаўрацыі Лідскага замка
11. Праблемы рэстаўрацыі Мірскага замка
12. Аднаўленне і захаванне помнікаў у Гродне
13. Рэстаўрацыя і захаванне беларускіх замкаў
14. Рэканструкцыя і рэстаўрацыя Верхняга горада Мінска
15. Праблема рэстаўрацыі і прыстасавання замка Радзівілаў у Нясвіжы
16. Рэстаўрацыя і прыстасаванне гістарычных цэнтраў Віцебска і Магілёва
17. Захаванне, кансервацыя і рэстаўрацыя керамічных вырабаў
18. Захаванне і рэстаўрацыя вырабаў са шкла, скуры і косці
19. Археалагічны музей “Бярэсце”

Кантроль ведаў

Тэставыя заданні

1. Калі быў прыняты “Эдыкт Тэадорыха”?
 - а) 458 г.
 - б) 487 г.
 - в) каля 500 г.
 - г) каля 800 г.
2. У якім годзе ў Францыі адкрыўся музей Ленуара?
 - а) 1773 г.
 - б) 1795 г.
 - в) 1801 г.
 - г) 1812 г.
3. Хто ўвёў у навуковы ўжытак тэрмін “рамантызм”?
 - а) Вальтэр
 - б) Шлегер
 - в) Шылер
 - г) Ніцшэ
4. Хто лічыцца заснавальнікам еўрапейскай рэстаўрацыі?
 - а) Каміло Бойто
 - б) Алоіз Рыгель
 - в) Пётр Бараноўскі
 - г) Віале ле Дзюк
5. Калі была прынята Афінская хартыя?
 - а) 1918 г.
 - б) 1951 г.
 - в) 1945 г.
 - г) 1931 г.
6. Калі быў ўзарваны храм Хрыста Збаўцы ў Маскве?
 - а) 1919 г.

- б) 1928 г.
в) 1931 г.
г) 1940 г.
7. Калі былі створаны Цэнтральныя дзяржаўныя рэстаўрацыйныя майстэрні ў СССР?
- а) 1920 г.
б) 1924 г.
в) 1950 г.
г) 1969 г.
8. Хто быў тэарэтыкам савецкай рэстаўрацыі?
- а) Уладзімір Ленін
б) Пётр Бараноўскі
в) Ігар Грабар
г) Іосіф Сталін
9. У якім годзе была адноўлена дзейнасць Рускай праваслаўнай царквы?
- а) 1941 г.
б) 1943 г.
в) 1950 г.
г) 1965 г.
10. Калі было створана ў БССР Дабрахвотнае таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры?
- а) 1926 г.
б) 1940 г.
в) 1948 г.
г) 1966 г.
11. Колькі тамоў складае “Збор помнікаў гісторыі і культуры БССР”
- а) 7
б) 2
в) 5

г) 15

12. Калі быў прыняты “Кодэкс аб культуры ў Рэспубліцы Беларусь”?

а) 1992 г.

б) 1995 г.

в) 2000 г.

г) 2016 г.

13. Які помнік архітэктуры ў 1926 г. вывучалі Мікола Шкаціхін і Іван Хозераў?

а) Петрапаўлаўская царква ў Мінску

б) Быхаўскі замак

в) Сафійскі сабор у Полацку

г) Бельчыцкі манастыр

14. У якім годзе Іван Хозераў правёў раскопкі храму Бельчыцкага манастыра ў Полацку?

а) 1926 г.

б) 1928 г.

в) 1933 г.

г) 1950 г.

15. Які археолаг першым правёў раскопкі Ніжняй царквы на Старым замку ў Гродне?

а) Ядкоўскі

б) Дурчэўскі

в) Варонін

г) Звяруга

16. Які архітэктар аўтар праекта рэстаўрацыі Сафійскага сабора ў Полацку?

а) Багласаў

б) Калнін

в) Друшчыц

- г) Слюнчанка
17. Хто аўтар рэстаўрацыі будынка Мінскай ратушы?
- а) Калнін
 - б) Багласаў
 - в) Друшчыц
 - г) Бубноўскі
18. Які археолаг знайшоў падмуркі каменнага храма на Мінскім замчышчы?
- а) Тарасенка
 - б) Загарульскі
 - в) Аляксееў
 - г) Штыхаў
19. У якім годзе пачалося аднаўленне Траецкага прадмесця ў Мінску?
- а) 1950 г.
 - б) 1980 г.
 - в) 1988 г.
 - г) 2000 г.
20. Што зараз знаходзіцца ў сутарэнняў Полацкай Сафіі?
- а) канцэртная зала
 - б) дзеючы храм
 - в) крыпта
 - г) археалагічны музей

Правільныя адказы

1 – в; 2 – б; 3 – б; 4 – г; 5 – г; 6 – в; 7 – б; 8 – в; 9 – б; 10 – 2; 11 – а; 12 – г;
13 – в; 14 – б; 15 – а; 16 – г; 17 – б; 18 – а; 19 – б; 20 – г.

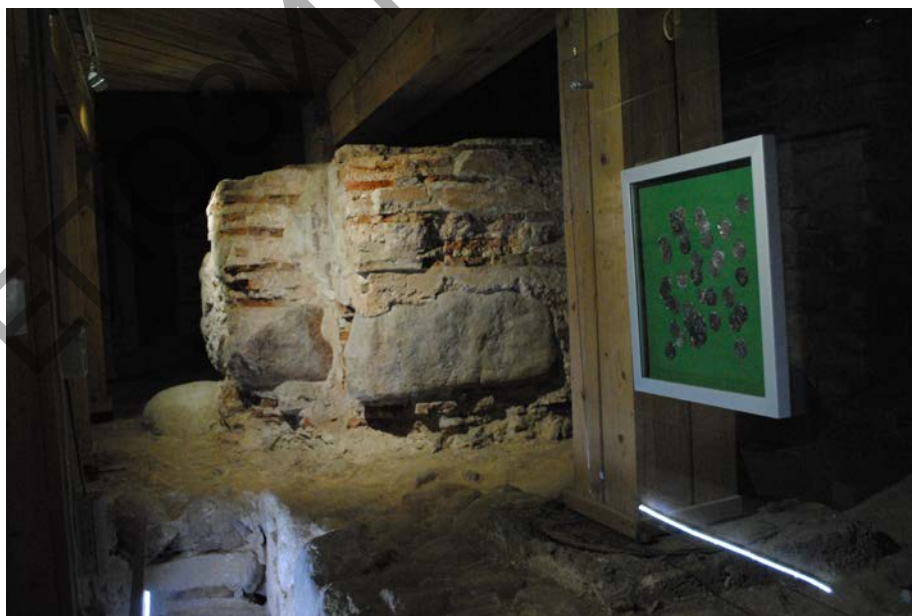
Мал. 1. Полацкая Сафія. Рэканструкцыя аўтара. Мастак Р.Данчанка

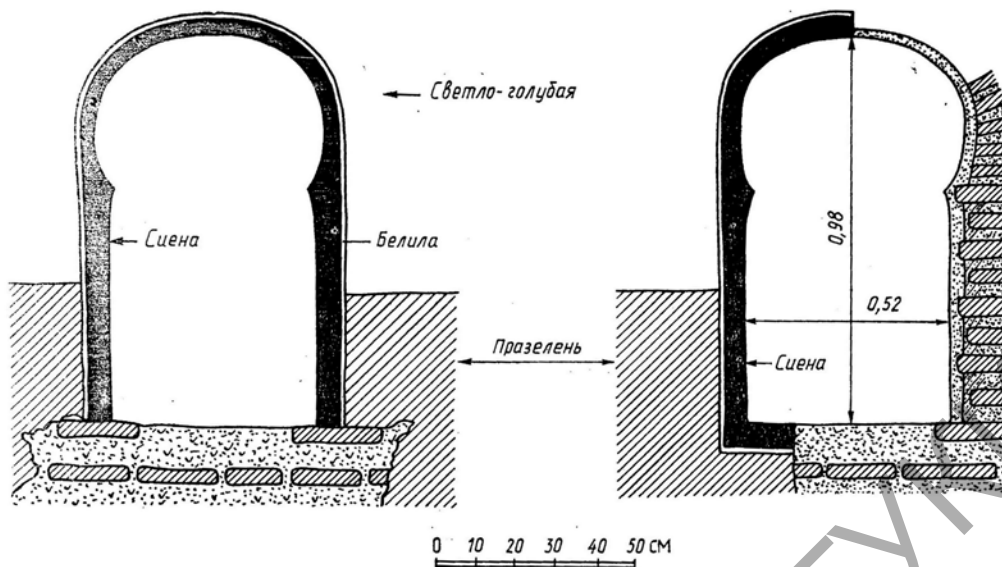
Мал.2. Полацкая Сафія. Рэканструкцыя аўтара. Мастак Р.Данчанка

Мал.3. Полацкі сафійскі сабор пасля рэстаўрацыі. Муроўка XI ст.

Мал.4. Полацкая Сафія. Археалагічны музей.
Рэшткі паўкупальнага слупа XI ст. Фота І. Чарняўскага

Мал.5. Барысаглебская царква ў Полацку. Аконныя праёмы XII ст.

Абмер І. Хозерава. 1928 г.

Мал. 6. Барысаглебская царква ў Полацку. Драўляная аканіца XII ст. Абмер І. Хозерава.

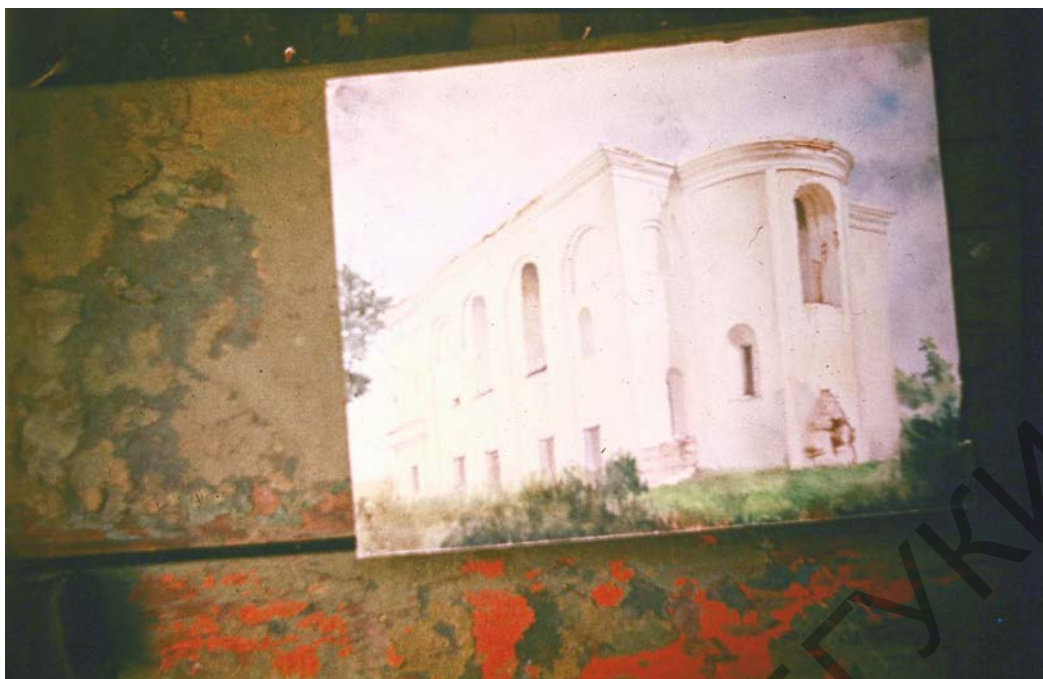
1928 г.

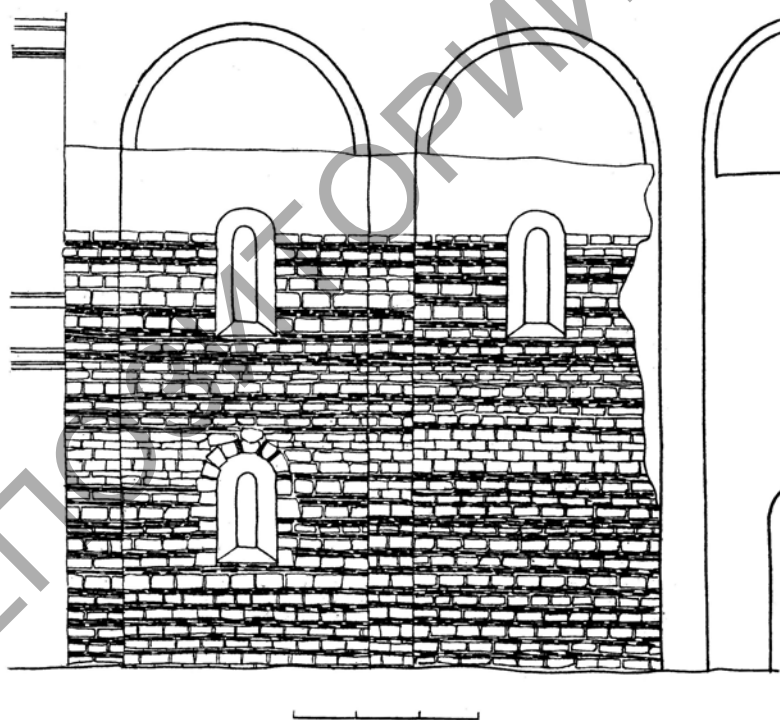
Мал. 7. Фрагмент фрэскі XII ст. пасля рэстаўрацыі.
Спаса-Праабражэнская царква ў Полацку

Мал.8. Спаса-Праабражэнская царква ў Полацку. Агульны выгляд раскопак 2017 г. Раскопкі
Я. Горшына, Д. Дука, П. Зыкава, А. Коца

Мал9. Дабравешчанская царква XII ст. у Віцебку. Акварэль. Срэдзіна XX ст.

Мал. 10. Віцебская Дабравешчанская царква XII ст. Абмеры П. Бараноўскага.

Мал. 11. Выгляд Дабравешчанскай царквы XII ст. пасля разбурэння ў 1961 г. Фото
Г. Штыхава. 1969 г.

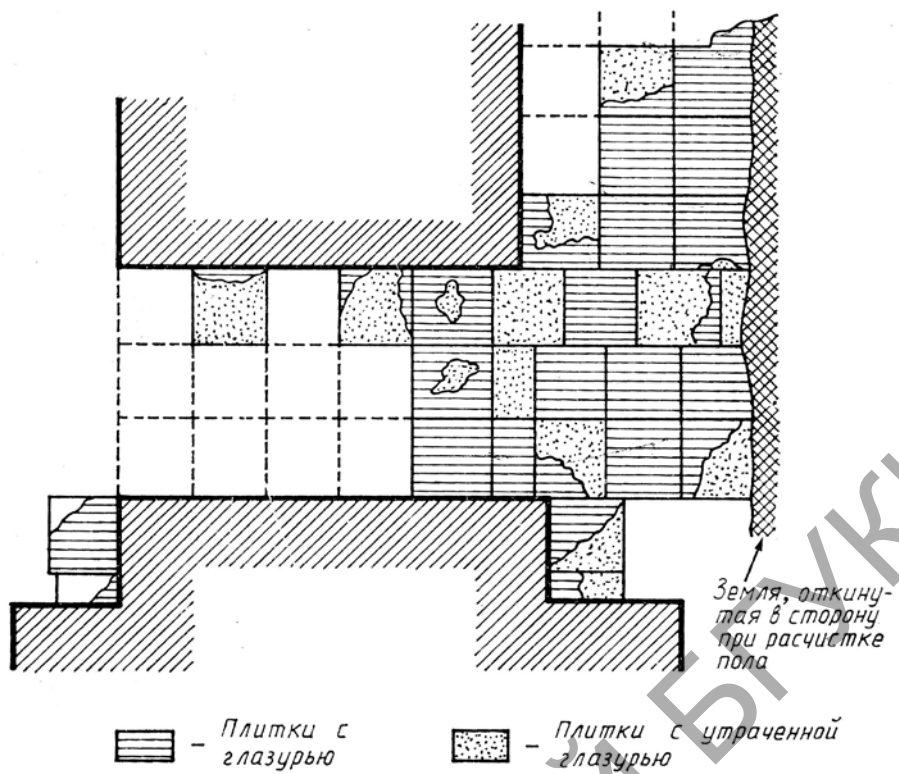
Мал. 12. Навагрудак. Вакольны горад. Фрэска XII ст. Раскопкі Ф. Гурэвіч

Мал. 13. Віцебская Дабравешчанская царква XII ст.
Фрагмент муроўкі пасля кансервацыі. 1982 г.

Мал.14. Віцебская Дабравешчанская царква. Рэканструкцыя вакна XII ст.

Мал. 15. Полацк. Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра.
Фрагмент падлогі XII ст. Раскопкі І. Хозерава. 1928 г.

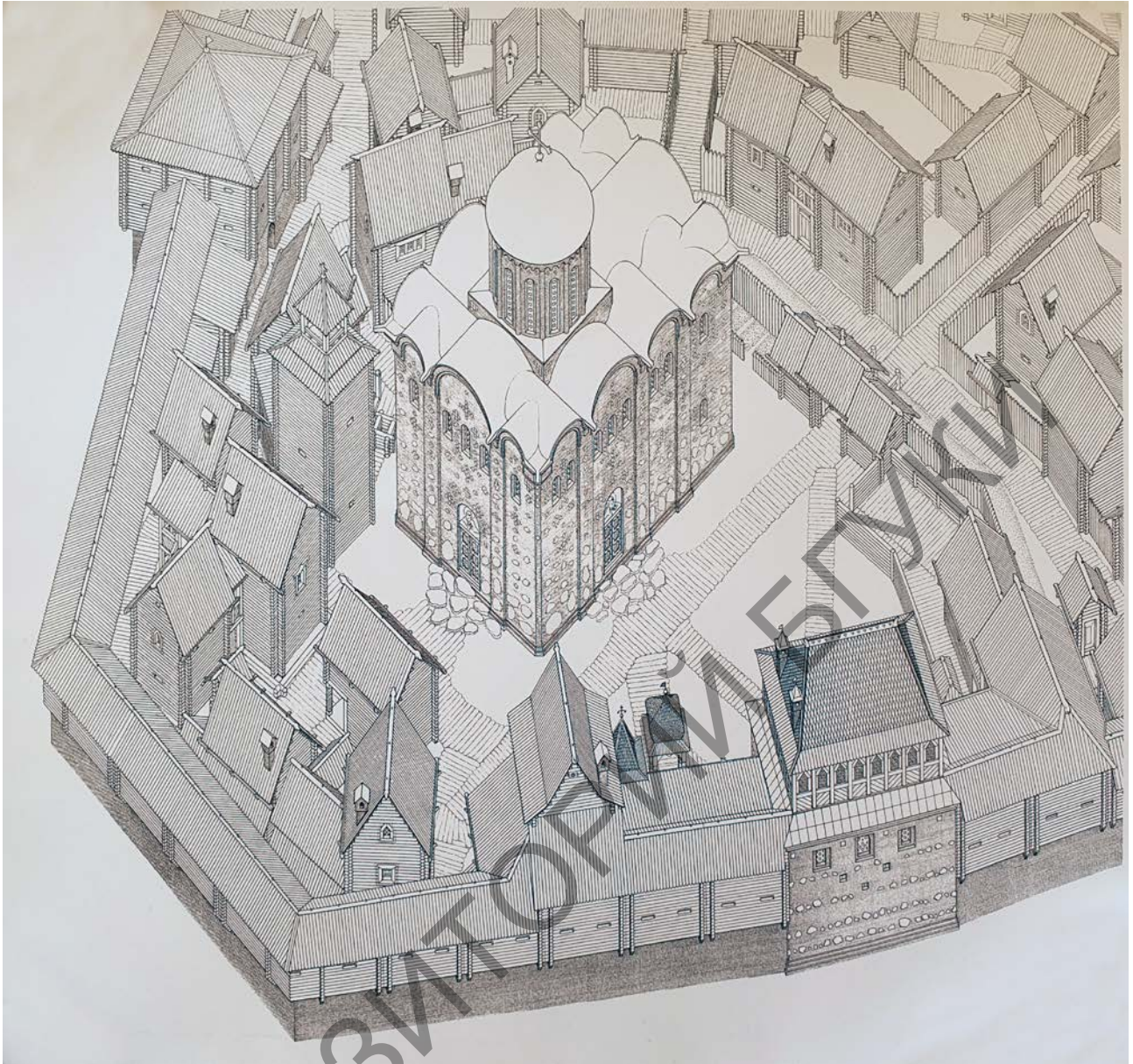
Мал. 16. Музейны павільён на рэштках храма XII ст. у Тураве.

Мал. 17. Павільён пад рэшткамі будынка XII ст. Гродна. Стары замак. Фрагмент экспазіцыі.
2010 г.

Мал. 18. Рэканструкцыя цэнтральнай часткі падлогі Ніжняй царквы XII ст. Гродна. Аўтар Н.
Маслоўская

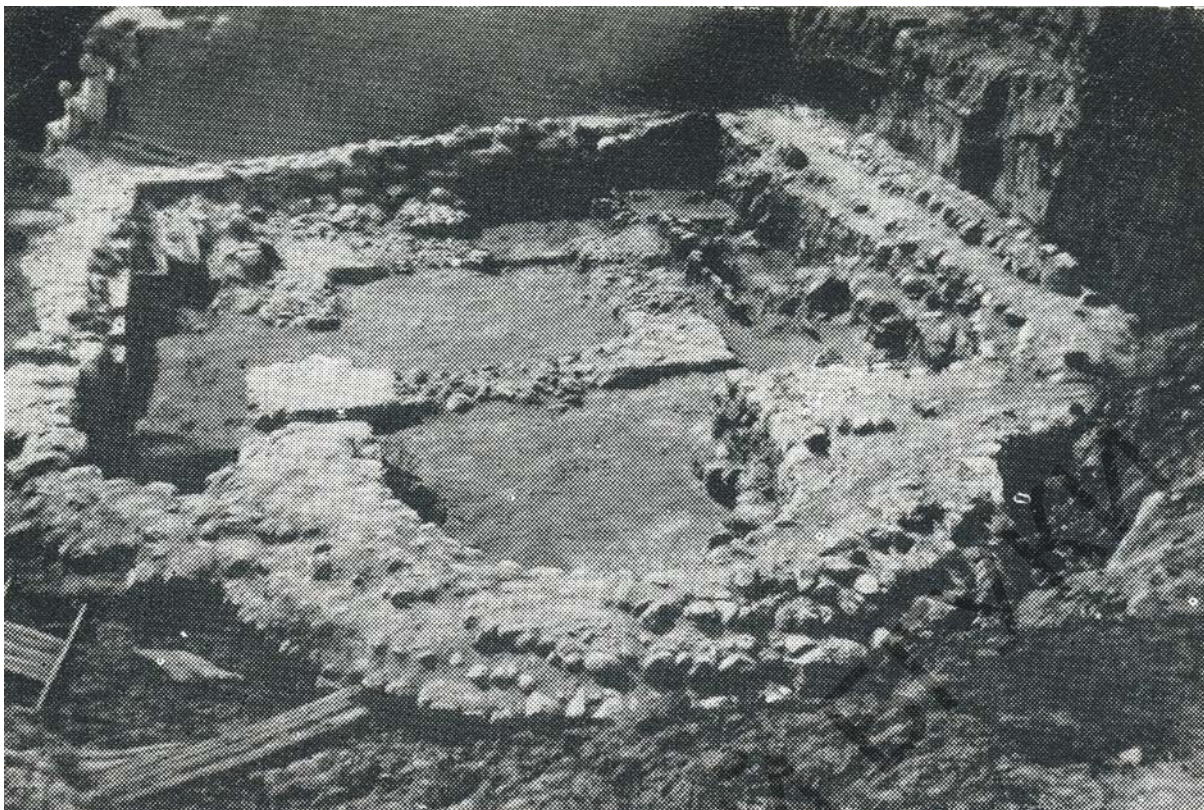
Мал. 19. Ніжня царква і княжацкі палац XII ст. Гродзенскі дзядзінец. Рэканструкцыя
У. Багкова.

Мал. 20. Барысаглебская (Каложская) царква XII ст. Гродня.
Рэльефны знак на тарцы плінфы.

Мал. 21. Гродна. Рэшткі абарончай сцяны XII ст. на паўночным схіле
Замкавай гары. Раскопкі аўтара.

Мал. 22. Рэшткі мінскага храма пасля раскопак. Паводле Э.Загульскага

Мал. 23. Дамініканскі касцёл XVII ст. у Мінску.

Байніца ніжняга бою. Раскопкі З. Пазняка

Мал. 24. Мінск. Замчышча. Раскопкі абарончых збудаванняў XI-XII стст.

Мал. 25. Мінск. Замчышча. Раскопкі абарончых збудаванняў XI-XII стст.

Мал. 26. Макет аднаўлення гістарычнага цэнтра Мінска.
Рапрацавана групай спецыялістаў пад кіраўніцтвам С. Багласава. 1979-1980 гг.

Мал. 27. Мінск. Траецкае прадмесце. 80-я гады XX ст.

Мал. 28. Лідскі замак. Вежа Вігаўта. XIV ст. Першы паверх.
Раскопкі аўтара. 1978 г.

Мал. 29. Лідскі замак. Вежа Вігаўта. Пачатак рэстаўрацыі. 1978-1979 гг.

Мал. 30. Лідскі замак. Аднаўленне замкавай вежы

Мал. 31. Рэшткі падмуркаў гродзенскага фарнага касцёла ўзарванага ў 1961 г.

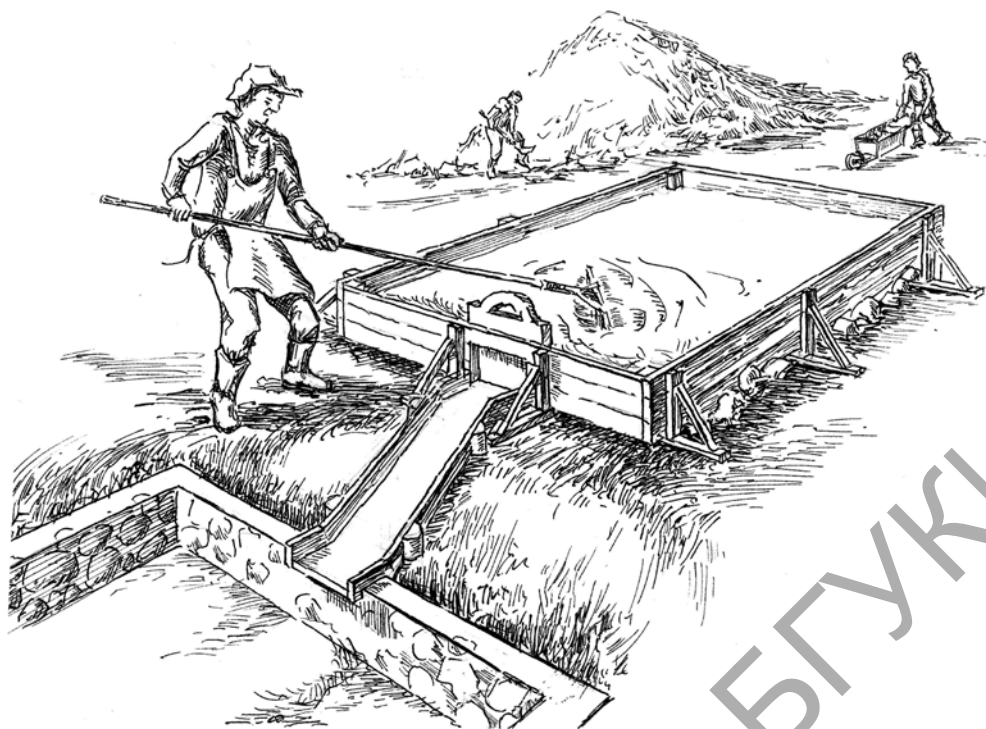

Мал. 32. Выраб цэгли ў XIV-XV стст. Малюнак У. Кіслага

Мал. 33. Выраб цэгли XVI ст. Малюнак з кнігі 1590 г.

Паводле В. Левандоўскага

Мал. 34. Выраб ваны ў Сярэднявеччы. Паводле В. Левандоўскага

Мал. 35. Малюнак будоўлі ў XIV ст. Заходняя Еўропа.

Паводле В. Левандоўскага

Мал. 36. Мірскі замак. Вежа XVI ст. да рэстаўрацыі.

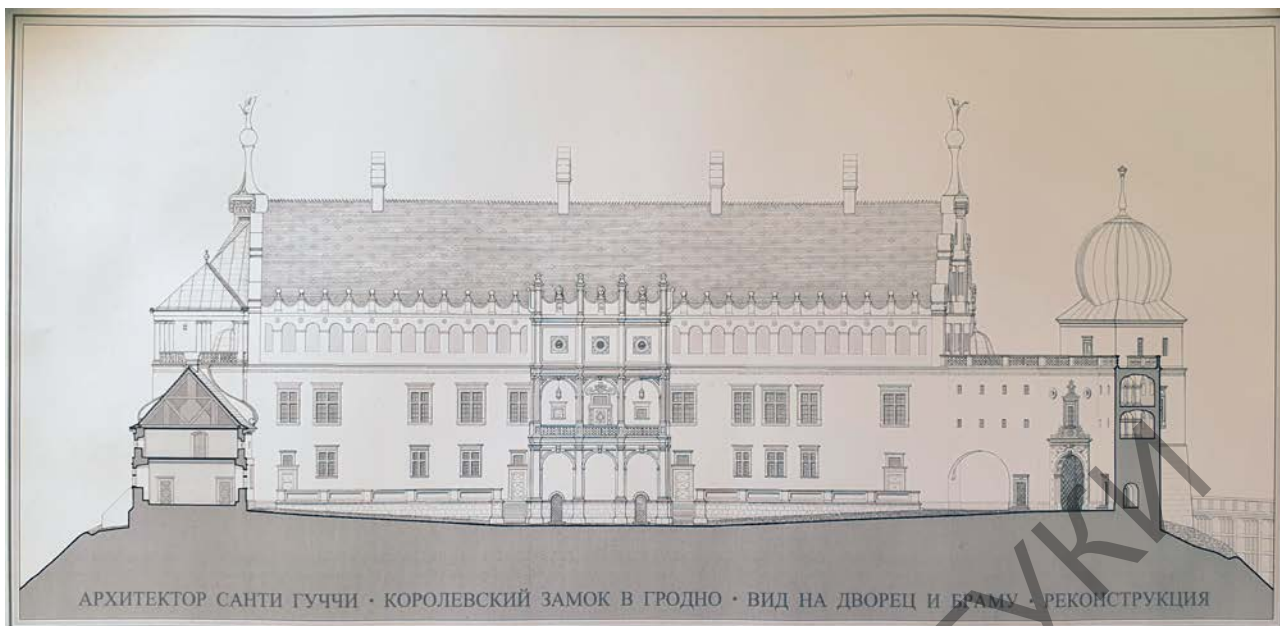
Мал. 37. Мірскі замак. Паўночна-усходняя вежа пасля рэстаўрацыі.

Мал. 38. Цэнтральная частка будынка канца XVI-XVII ст. у ваколіцах Мірскага замка. Раскопкі І. Ганецкай

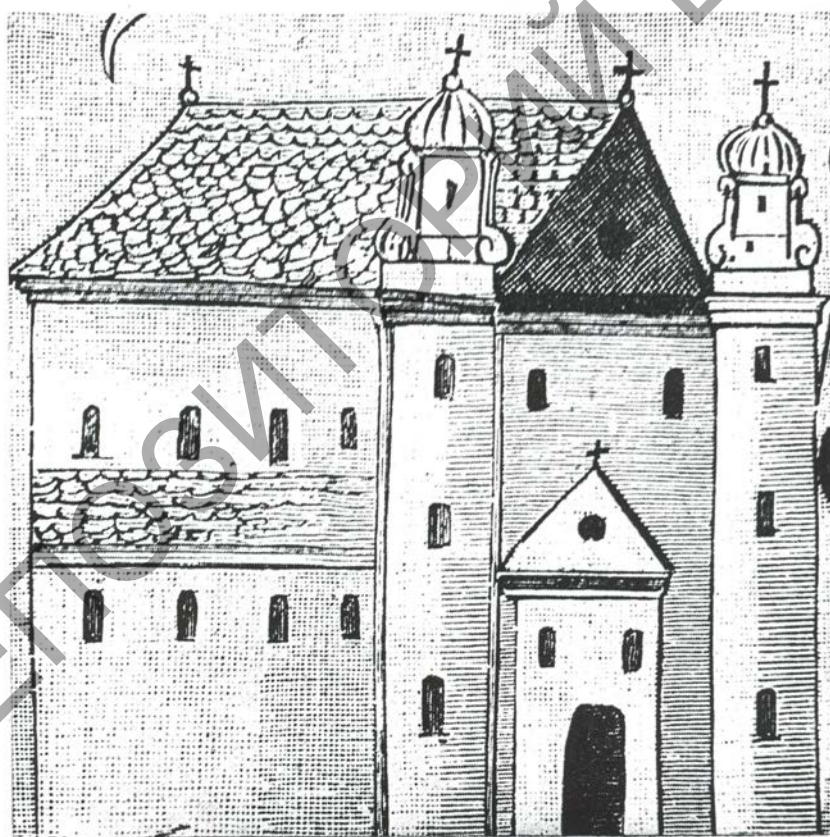
Мал. 39. Старажытны тынкоўшчык. Паводле В. Левандоўскага

Мал. 40. Рэканструкцыя замка Стэфана Баторыя канца XVI ст. у Гродне. У. Бачкоў

Мал. 41. Дахоўка XVI ст.

Мал. 42. Брэская Мікалаеўская царква накрытая пляскатай дахоўкай.

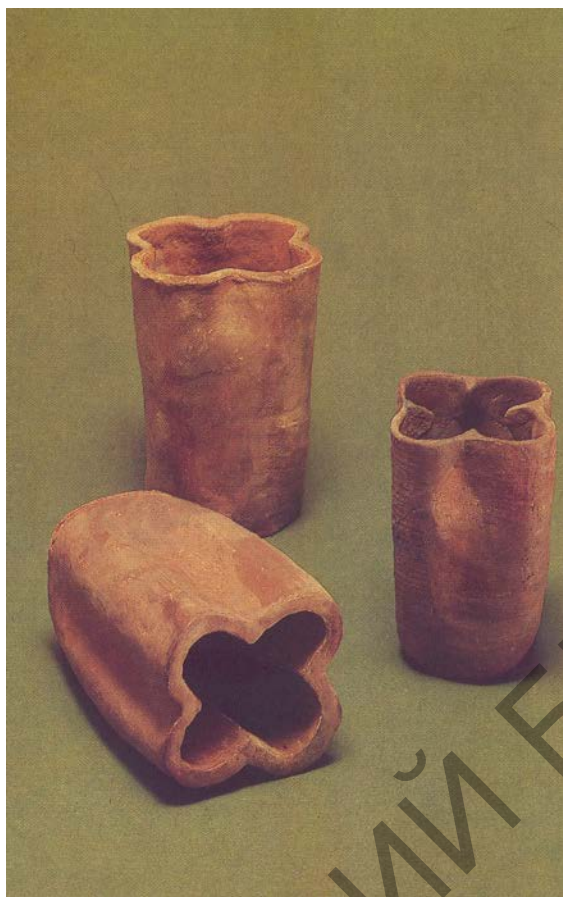
Малюнак 1596 г.

Мал. 43. Гродна. 3 графіта на галоным фасадзе брагічкага касцёла
XVII ст. пасля рэстаўрацыі.

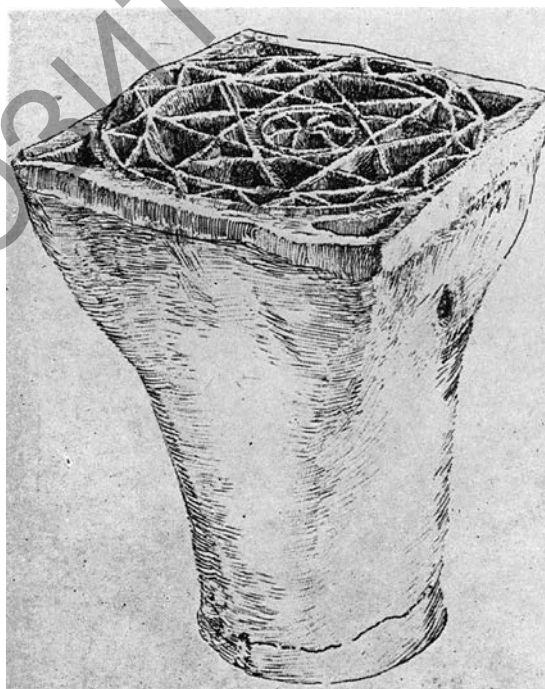

Мал. 44. Гаршковая кафля XV- пачатку XVII стст.
Крэўскі замак. Раскопкі аўтара

Мал. 45. Лідскі замак. Гаршковая кафля XV ст. пасля рэстаўрацыі.

Рэстаўратар У. Угрыновіч

Мал. 46. Кратавая кафля XV-XVI ст. Вільня

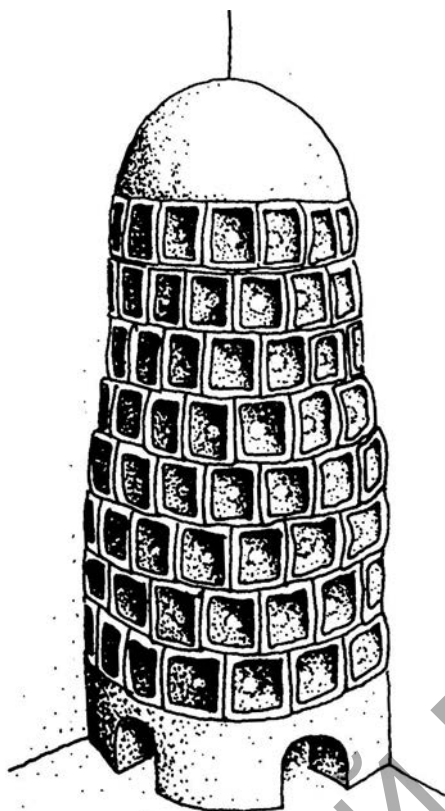

Рис. 29. Rekonstrukcja pieca z kafli miskowych z XV wieku, Szwecja

Мал. 47. Рэканструкцыя печы з міскавай кафлі XV ст. Швецыя

Мал. 48. Паліхромная кафля канца XVI-пачатку XVII стст. з Мірскага замка. Раскопкі аўтара

Мал. 49. Паліхромная кафля-каронка з Мірскага замка. Раскопкі аўтара

Мал. 50. Кафля другой паловы XVI ст. Крэўскі замак. Раскопкі аўтара

Мал. 51. Паліхромная геральдычная кафля XVI ст. з Мірскага замка.

Раскопкі аўтара

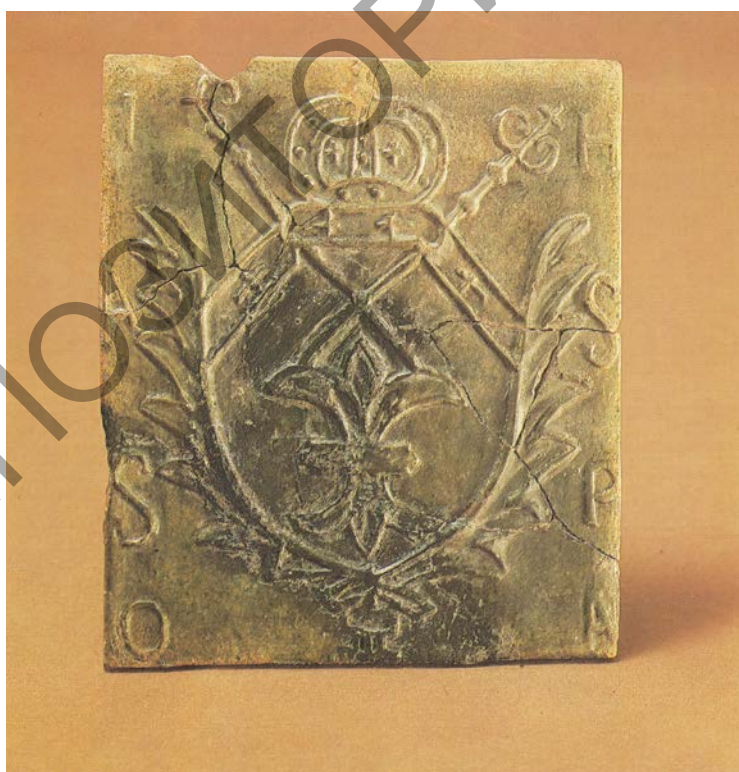

Мал. 52. Паліхромная геральдычная кафля XVII ст. Гальшанскі замак. Раскопкі

І. Чарняўскага. Рэстаўрацыя У. Угрыновіча

Мал. 53. Сцяпан Палубес (майстар з Мсціслава).
Кафля XVII ст. з выявай евагеліста. Г. Масква

Мал. 54. Кафляная печка канца XVIII-пачатку XIX ст. Сядзіба ў в. Жамыслаў (Іўеўскі р-н).
Фота А. Кушнярэвіча 1987 г.

Мал.55. Вицебская кафля XVIII ст. Раскопки I. Чарняўскага і I. Цішкіна. Ратуша

Мал. 56. Кафляная печка канца XVIII-пачатку XIX стст. Сядзіба ў в. Жамыслаў (Іўеўскі р-н).
фота А. Кушнярэвіча. 1987 г.

Мал. 57. Старыя дзверы ікальдскага касцёла XV ст. Фота аўтара

Мал. 58. Разныя дзверы XVIII ст. Полацк. Паводле А. Салаўёва

Мал. 59. Ключы XVIII ст. з Крэўскага замка пасля рэстаўрацыі. Раскопкі аўтара

Мал. 60. Археалагічны музей “Бярэсце”